

ऑगस्ट 2000 Rs. 10/-

पांदोबा

विशेष बातम्या

एच डी काही अडचण नव्हे

आजकाल पुढं माझ्या वर्गात जसला अजु विहावरमकला राखत नाहीत, तरीही काही जण कधी कधी काढतून घेऊन बाजू विसरत असतात. नवी दिल्लीच्या एअरफोर्स पॅलेयाच्या गेटेची मुळे नक्षीस या विचारार्थ प्रेरणा मिळते. दिव्ही विस्वविद्यालयाच्या ४५ वर्षीय सुरक्षा गार्डने मुकताव पी.एच.डीच्या पदवीसाठी आपला दोन-वर्षीय प्रयत्न केलाय. ते १९८० मध्ये अंतरप्रवेशांमधील असल्या गणक्या विभागातून गार्डची इयत्ता पास करून आला होता आणि दिव्ही विस्वविद्यालयात मजुरीवर नोकरी करू लागला होता. त्याने कोणत्या कोलेजमध्ये दाखला घेतला नाही. परंतु स्वतःच विद्यार्थी म्हणून परीक्षा देऊन त्याने बी.ए. व वॉटर एम.ए. पास करून घेतले. यामधेच त्याचे लग्न झाले, त्याला चार मुलेही झाली. त्याने जेव्हा पी.एच.डी. च्या दाखल्यासाठी आवेदन केले, तेव्हा त्याचा वीन वर्षे बिनपगारी राजा घ्यायचा सगळा मिळाला. पण त्याला हे कसे हाकसू होते? कारण, त्याला कुटुंबाच्या अडनिर्वाह फरयाचा होतच. निसाविद्यालयाने त्याला केवळ एम.डी.डी. देऊन मदत केली. त्याने 'आध्यात्मिक राखण्या' व 'आनंद राखण्या' याचा तुळनात्मक अभ्यास करण्यात निर्वासित एम.डी.डी. जावल्या, त्याचे धन्य आहे आणि या राखण्याच्या जमळपत डॉ.स. मराठ्या सुफळच आहेत.

आता आणखी जरा एक निघाली गोष्ट पता, सॅन्ट्रल इटलीच्या माईया सुरक्षा पत्रांसाठी सॉफ्टवेअर ब्रीडकूष म्हणजे नर्सरीमिक्सी सातत्या इयत्तेत शिक्क्यास जातील. त्या तेव्हा १०५ वर्षांपूर्वी जन्मल्या, किंवा प्री-मूल सारखी योग्यतीही इयत्ता नव्हती, आणि तशीही लव आल्या आरुध्यावर कोणत्याही शक्तीस शिक्क्यास गेल्या नाहीत.

कमीत कमी ताण आणि बचन

एकीपर कड घाते देऊन वातजेल जाणवत्या विद्यार्थ्यांचे इथे मातान सर्वसाधारणपणे धावसा मिळाले आणि सिंगापूरचे मेरेथिथल व्हीनिथरिंगर विथिलेस अध्ययनाचे मेरोपरा सदा मल्लिथमसुन शाळेच्या एकाच लोकस्येव शिक्षाद्वयाची पहाणी करत आहेत, आणि कमीत कमी बजनाच्या दाराचा मांगल्य बचनच आहेत. मुलांफडून पाठ व साडे दुसऱ्याच्या मंत्रीर मजारी जावण्यावर हे अध्ययन केले जात आहे.

महाराष्ट्राच्या अर्थीत विद्यार्थ्यांना घता सांगता की, मुले आपल्या दारात मुलांकरासिधाय वेळित-नीमस, बाण्याच्या बाटल्या व खेळणीही ठेवतून, मांघुले दाराचे बचन आणखीच वाढते. विद्यार्थ्यांच्या

दुकाणे आता बाराचे एका अति किताबत नवरवी आहे कि ज्यात कोमरे हाकलेला एक गार्दीनाला राजा आहे.

एकाच दारावरची कमानही आहे. ती भ्रष्टा सहन करायचे काम करते. बरी दामे पुरीस सभापासून आता बागताशी रिव, नानतीव, अली आता आहे.

बिंदी ओढण्यावर प्रतिबंध

मुम्बाला माहिलीच अयेत की, सिंगरप्रमारी बिंदीही एक धुमनाचन होय. मादयन, मिरेयन, दक्षिण भारतात बिंदी फरा लोकस्य आहे. जन् हे ममी कड प्रभल ओढणारे बिंदी पसन्त कातात. मुम्बतीच धाऊ निघाही सुलु झाडी आहे. अन् भारतासारखे बिंदी विदेशी वेला कमावू लागली आहे. निर्मल-म्यापार करणार्यांना गेल्या काही दिवसात थोड मुकलात सहन करावे लागले आहे. कारण अमेरिकेने बिंदीच्या आयातीवर प्रतिबंध लाकला आहे. अधिकार्यांचे असे म्हणणे आहे की, या धन्यात लहल मुलांचे थप लागले आहेत. वास्तविक, अमेरिकन सरकारने असा दुगापी निर्णय घेतलेला आहे की, ते बाळाकांच्या श्मारे अजुनादित झालेली मोगतीही नवतु जायात कायत नाहीत. होकार दुखाची गोष्ट आहे की, भारतात अजुनही मटाके, बांगड्या आणि मालिचे या गेल्यात लहान मुलांचे थप नव्याच होतथा प्रमाणात लाकले जाताना ही फार दुखाचीगोष्ट आहे त्यांना हॅलेसांमणेरी वीदर भुताना व नावात मजुरीचे कत्रम करताना आपण अजुनही प्हालोच.

जुंदीर (माजूस) दाबल्याबरोबर पंचतंत्र पहा!

पंचतंत्रात जुंदरांनी भरलेल्या गोष्टी आहेत परंतु या हीमकाचा जुंदीर (माजूस) इंग्लेटनी संबोधलेला आहे. यात लयधरच संपूर्ण पंचतंत्र व कथसरितागारच्या गोष्टी अत्यंतच होताना. जन् १५० कांयदूर थुमिटकर माजूस दाबल्याबरोबर पहायना व थापल्याला मिळू शकतील पुढी विद्यार्थ्यालयाचा विधान-विधाना जाबदयक असा सॉफ्टवेअरने जमळजमळ पूर्ण तयार आहे. यात अन्य कार्यक्रमांकोबरच संस्कृत साहित्यालयाच्या म्हणी सामान्यलेल्या असतील, संस्कृत इनफॉर्मेटिक्स नावाच्या परियोजनेत प्राचीन संस्कृतच्या मुळापासून अद्भुत केलेल्या सुभाषित मुक्तीही सांगित असतील. 'संस्कृत इनफॉर्मेटिक्स' नावाची ही परियोजना कान्पुर, अहम, आय.टी. आणि हैद्राबाद व बंगलोर - सी टॅक्च्या विद्यार्थ्यांकडून तयार केली जात आहे.

संस्थापक - प्रकाशक यांच्याकडून

'चान्दोबा' ची जेव्हा सुरुवात झाली, तेव्हा गाव काहीसा निराळाच होता. प्रकाशने पार कमी असत आणि 'मुवांसली पत्रिका' खरे वाहता एकरी नव्हती. मुरुगाची पद्धत (हाताने एक-एक जोडून शब्दांची रचना, आजच्या चमत्कारीक शिल्प-विज्ञानापासून कित्येक कोस दूर होती!) टेलिव्हिजन नव्हता, कम्प्युटर नव्हता, आणखीही नव्याच गोष्टी - ज्या आजच्या वैज्ञानिक युगातल्या सर्वसाधारण वस्तु आहेत त्या नव्हत्या.

परंतु मारले आपल्या जीवनाच्या नव्या चरणात प्रवेश करत होत; इंग्रजी शासनापासून मुक्त होऊन राष्ट्र आपल्या कार्यावर मुक्त राहत होत.

आमचे दिवंगत मित्र श्री. चक्रपाणी व भी - आमचा दोघांचाही असा मित्राच होता की चेष्टा आपण आजच्या पुढांवा इरायला शिकवू, तेव्हाच जुव्याच्या भारताच्या ऐह्यावर ह्याच उमटेच तेव्हा आजच्या मातफांना आपण आपल्या महात परंपरेवर प्रेम करावया शिकवू, तेव्हाच जुव्यांना भार एक शक्तिशाली राष्ट्र वनेल, या साहित्य-सामुग्रीचा आनंद त्यांनी एकत्रपणे घ्यावा. भारतीय भावनेशी त्यांनी समरस व्हावे, अशा विनंती, या अद्भुत प्रयोगाचा नव्हे. एका धाडसी कार्याचा, म्हणजेच 'चान्दोबा'चा जन्म झाला ! व्यक्तिमत्त्वासाठी भारतीय आख्याने, पौराणिक गोष्टी आणि लोकसाहित्याचे जलध मंडार मुवांसली "लिखा उघाट" बनले.

चान्दोबा टक्कळ पुराकत जेकाशिय झाला. आपल्या जीवनमार्गाच्या अुतार-चढावामुळे प्र'स्त वरता तो पुढे जात राहिला. अतिशयच्या विशयता त्याने आपल्या जीवनातील सर्वांचे मोठे संकेत झेतले. एक वर्षाहूनही अधिक काळ याच प्रकाशन वन्द राहिलं ! परंतु याच्या मागची थक सदभानना पुन्हा विजीय माली आहे. त्या साली हितचिंतकांचे मी अभिनंदन करतो, ज्यांनी याच्या खात्री राखलेली चाक पायत येऊन अुचलली अन् याच्या ध्येयाच्या मार्गावर ती चाक पुन्हा स्थापित केली.

माझ्यासाठी ही आनन्दाची दुहेरी संधी आहे - पहिली यासाठी की, हे प्रकाशन आपली 53 वी वयन्ती साजरी करत जडे अन् दुसरी यासाठी, की बोटबाशय बेहोरीनंतर हा चान्दोबा पुन्हा नव्या शक्तीसह जन्म झाला आहे.

चान्दोबाच्या या वरागिमित्त, सर्व नात्यां, शुभचिन्तक व संस्कारांवा माझ्या शुभेच्छा

बी. नानी रेड्डी

परमधामचा मोक्ष

दृढनिश्चयी विक्रमराजा पुन्हा शाहाजकड गेला, शाहाजकड त्याने प्रेन खाली अुतरवले अन् ते आपल्या खांबावर टाकून मेढभीधपाणी तो स्मदानाकडे चावू लागला. त्या पोर अध्याच्या आणि तुफानी रात्री, ज्यांचा गहगहट दिवांचा चमचमाट आणि भूतप्रेतांच्या आरब्बा ओरड्यामुळे वातवरण जास्तच मयानक झाले. थरकाप अुच्छविणारे ते स्मदान जवळ आल्याबरोबर प्रेतगत रहाणार वेताळ म्हणता, "राजा, काही लोक ता इतके आळशी असतात, की ते कोणातीही वस्तु इकडची तिकडे नेवू शकत नाहीत अन् असं जीवन घालवण्यातच त्यांना आनंद मिळतो. पण,

या विषात तू मात्र या भयानक तुझांनी रात्रीमुझा इतका प्रयत्नहीस राहिलेला आहेस की यातच आनन्द मानत आहेस या प्रयत्नांमार्गे जर तुझं काही ध्येय असेल, तर एक गोंष्ट तसात ठेव. जेव्हा तुझ्या ध्येयपूर्तीची वेळ येईल, तेव्हा परमधाम प्रमाणे चूक करू नकोस अन् अविषेकी माणसासारखा वागू नकोस. तुझा सावध करण्यासाठी मी तुला त्याची गोंष्ट सांगतो. ती गोंष्ट लक्षपूर्वक ऐकून घे.

एका जंगलाच्या जवळच्या एका गावी परमधाम नावाचा एक तरुण राहत असे. आमच्या कुटुंबात तो एकदाच होता. झूप गेहूनती असतही तो अस्वस्थ गरीब होता. पुष्कळ काळ कसूनही तो आपल्या पोटापुतेही मिळवू शकत नसे खूप आजबे कसूनही त्याला मजुरी इतकी थोडी मिळे की आपही गुजराण करणे त्याला कठीण जाई. आयुष्याबद्दल नितावा

होऊन तो जंगलात जाऊन तपस्य करू लागला. त्याच्या कठोर तपस्येने प्रसन्न होऊन भगवान प्रकट झाले व त्याला वर मागण्याला सांगू लागले.

"मला मोक्ष द्या प्रभु! या जीवन-मरणातून मुक्ती द्या अन् मला स्वतःच्या सत्तेत विलीन करून द्या." परमधामने भगवन्ताजवळ वर मागितला.

हस्तहस्ता भगवान त्याला प्रेमाने म्हणाले. "यत्था, मानव जीवन कुणाला यासाठी दिलं जातं, की माणसानं स्वतःसाठी जगत असताना दुयन्यांसाठीही काही करावं. यातच मानव-देह धारण केल्याची सार्थकता आहे. तुम्हा दोघांपैकी कोणी एकही तत्तं कर्म केलेलं नाही. म्हणून तुम्हाला आत्ता मोक्ष दिला जाणार नाही. मी तुम्हाला काही अद्भुत अशा शक्ती देतो. त्या द्वारा दुसऱ्यांचं भलं करा. तुम्ही बॅन्ड निस्वार्थ भवानं परोपकार करू लागल, तेव्हाच तुमचं मानव-जीवन भन्म होईल. अन् तुम्ही मोक्षाचे अधिकारी व्हाल. सोपर्यन्त मानवसेवा करत रहा." इतके बोलून भगवान अस्तर्धान पावले.

परमधामला जगातल्या कोणत्या वस्तूबद्दल आसक्ती राहिलेली नव्हती. त्याची दीक्षातिदीक्ष मोक्ष प्राप्त करून घ्यायची इच्छा होती. जंगलातून पळत येताना त्याला एक तरुण दिसला. तो आपले होके खुसट खातो करून आपल्या हातांच्या अधाराने चासत होता. त्याला पाहून परमधामला काद आश्चर्य धाटले अन् त्याने युवकाला याचे कारण विचारले.

"गाले वठीत करल्यास गुन योगाने आचारी असून अंधारणाळा खिळलेले आहोत. सर्व औषधं प्रभावहीन ठाली, आमच्या गावच्या पूजाऱ्याने म्हटले की, त्यांच्यावर कुठला तरी दुष्टात्मा खार झालेला आहे. मी जर बरोबर काही वेळ असा

बांदोषा

घालतो, तर तो दुष्टात्मा राहत होऊन माझे बळीत बरे होतील." तरुणाने सांगितले.

"पण असं हातांच्या अधाराने चालल्यामुळे तुला त्रास नाही होत?" परमधामने विचारले.

"का होत नसेल? फार त्रास होतो बुवा. यात्रिवाय माझा हावा हाततून जन्मापारून कसजोर आले. बैथानं सुचवलं आहे की उरणची बघही दिवत मी याच्या अधारानं घालत राहिलो, तर मी या हातानं अंभंग होईनां पण माझ्या या हाताची अशी किंमत देऊनही जर माझे बळीत बरे झाले, तर मला त्याहून मोठे आनन्द अन् सुख काळामुळे मिळेल?" आम्हाला छत्रा हात दाखवत तो म्हणाला, "जे पूर्णरुप बरे झाले, म्हणजे मी अधिक सुखानं अन् शान्तीनं जगू शकेन.

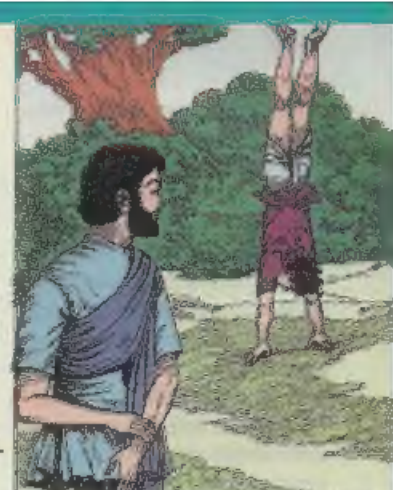
त्या तरुणाच्या परोपकार-भावनेनं प्रभावित होऊन परमधाम म्हणाला, "तू शस्त्रवतः एक श्रेष्ठ कोटीचा माणूस आहेस. तुझं पुण्यच तुला अन् तुझ्या वित्थाला बरं करील. आता तू हातांवर चालणं बन्द कर, अन् आनन्दानं घरी जा. माझं बोलणं वाया जाणार नाही."

तो तरुण बुवा व्हात म्हणाला, "मग तर आपण माझ्या धरी येऊन माझ्या वडिलांना दर्शन देण्याची कृपा करा."

"मी कुणाच्या घरी जाऊन त्याची परतफेड किंवा सेवा-सत्कार स्वीकारत नसतो." परमधाम म्हणाला.

"स्वामी, आम्ही असमर्थ प्राणसं आपणासारख्या महात्म्यांची परतफेड करी करू शकणार? मी तर आमच्याघरी चलय्याची श्रध्दा आशाकरला घेतोय, की माझ्या बडलांनरोबरच गावचे इतर पीडित लोकही आपल्या दर्शनानं लाभान्वित होतील" तो तरुण म्हणाला.

बांदोषा

"अच्छा, आतं असेल तर जरा थांब. एक काम शुरुकृत घेतो." परमधाम म्हणाला.

परमधामने नंतर शान्तपणे होले भिटून घेतले अन् आपल्या हृदयातच भगवंताचे स्मरण केले अन् म्हटले, "हे देवा, मी आमी निस्वार्थ भावनेनं एक परोपकार केलाय. आता तरी मला स्वतःमधं विलीन करून घे."

निस्वार्थ परोपकार करणारे तुझ्यामेक्षा चांगले कितीतरी आहेत. त्यांनादेखील मी अजूनपर्यंत मोक्ष दिलेला नाहीय. मग तुलाच इतक्या वेचकर मोक्ष कसा मिळेल? तो युवक सुद्धा तुझ्यामेक्षा जास्त परोपकारी आहे, त्याच्यासमोरच शुभाभादेस तू." हदनातून भगवन्तावर आवाज आला.

"हा युवक माझ्यामेक्षा जास्त परोपकारी कसा बरं होऊ शकतो?" आश्चर्याने परमधामने विचारले.

11

ऑगस्ट, २०००

"ज्यानेही तुला हे रहस्य समजेल, त्या कोणीच तुला मोक्ष मिळेल बघ!" भगवान म्हणाला.

भगवताचा हा आदेश वेअून परमधाम त्या युवकासह त्याच्या घरी गेला. त्या वेळेपर्यंत युवकाचे वडील छान बरे झाले होते. युवकाने परमधामवद्दल गावच्या लोकांना पांमून दाखले की या प्रज्ञात्याच्या आशिर्वादानुळेच त्याच्या वडिलांची रोगापासून मुक्ती झाली. ते ऐकून गावचे सारे लोकही परमधामच्या दर्शनासाठी पुढेगुढे येऊ लागले. अन् आपापल्या दुखापासून मुक्तीसाठी त्याचे आशिर्वाद मागू लागले.

कोणी रोगाने पिडलेला होता. कोणी मृत आपल्या सासूमुळे दुखी होती. तर कोणी सासू आपल्या सुनेमुळे कोणाचे पीक निव्वळत गेले होते. तर कुणाच्या विहीरीचे पाणी जाडून गेले होते. परमधामच्या आशिर्वादामुळे अन् देवाने दिलेल्या त्याच्या अद्भुत शक्तीमुळे गावचे लोकां लोक सुखी-समृद्ध झाले. कोणाला कसलीही अडचण

राहिली नाही. गाव स्वर्ग बनला.

त्या गावात रंगा नावाचा एक ब्रह्मज्ञ होता. त्याच्या मदतीने श्रीमन्त लोक गरीबांना सतावत असत. गावात आता कोणाची कसली अडचण किंवा दुःख नव्हते. त्यामुळे रंगाला कसले काम भुरले नव्हते. त्याला आता कोणीच विचारत नसे. त्यामुळे आता त्याच्या मनात वैराग्य आले.

तोही एक दिवस परमधामजवळ जाऊन म्हणाला, "स्वामी, मी फार दुष्ट माणूस आहे. मी लोकांना फार सतावलेच पण आता मुनता तो विचार आला, तरी मनाला कष्ट होतात. यातून मुक्त होण्यासाठी एकत्र वाट आहे. कृपा करून मला मोक्ष प्रदान करा."

"या दिवाच दुसरे काही मग-धन, आभूषण, घा, वाहन-सगळे काही धामला मी तयार आहे. दुसऱ्या एकाचा गावात मानाने जाण्याचं साधन देऊ शकतो मी तुला. पण मोक्ष मात्र नाही देऊ शकणार." परमधाम म्हणाला.

"नाही स्वामी! दुसऱ्या एकाचा गावी गेलो, तर पुन्हा मी पूर्वीच्याच रंगासारखा वागू लागेन. पुन्हा लोकांना तसे वायलां सुखात करीन. आता मला मोक्ष देऊन या पापमय जीवनातून मुक्तीच द्या. हे आपणासारख्या महात्म्याच्या कृपेनेच घडू शकते." परमधामचे पाय भरत रंगाने प्रार्थना केली.

"ठीक आहे. विचार करीन. अद्या वे." परमधाम बोलला.

रंगा निघून गेल्यावर परमधामने पुन्हा एकादा हृदयात ध्यान करून भगवन्ताचे स्मरण केले.

"रंगाला मोक्ष देऊ इच्छित असतील, तर स्वतःचा मोक्ष त्यागावा लागेल. यावर मीट विचार करून काय ते करव." भगवन्ताने त्याला सावधगिरीचा इशारा दिला.

दुसऱ्या दिवशी परमधामने रंगाला म्हणले, "मी तुला आणलेला साग पुण्या देत आहे. मदीच्या पाण्यात स्नान कर. अन् यागंताचं ध्यान करून मोक्षाची कामना कर. तुला भगवान मोक्ष प्रदान करील."

रंगाला मोक्ष दिल्यानंतर भगवान आपण होऊनच परमधामच्या पुढवात प्रकट झाले अन् त्यांनी म्हणले, "कुत्रा, तुला मोक्ष प्रदान करत आहे."

"नाही, आता मला मोक्ष नवी प्रभु." परमधाम निश्चयपूर्वक बोलला.

"तुझे कर्तव्य तर पूर्ण झालेच. आज राध्यापाठी पवित्र नदीत स्नान करून भगवन्ताचं ध्यान कर. अन् मोक्षाची कामना कर. भगवान तुला मोक्ष प्रदान करील. इतके सांगून भगवान अदृश्य झाले.

"मुझे कर्तव्य तर पूर्ण झालेच.

वेताळाने काहाणी इथेच समाप्त केली. अन् म्हणाला, "रंगा, परमधामने प्रथम मोक्षासाठी किती वेळा तरी प्रार्थना केली. पण भावंटाचे नकार दिला. पण जेव्हा परमधामनेच मोक्ष व्याख्या नकार दिला; तेव्हा भगवन्ताने त्याला मोक्ष प्रदान केला. यात काही रहस्य आहे की परमधामची विवेकहीनता आहे? दुसरीकडे रंगासारख्या दुष्ट व्यक्तीला परमधाम इतक्या सहजपणे मोक्ष देत आहे. यात त्याची

मार्गस्थ, १०००

बांदोरा

नादानी नव्हे तर काय? या प्रश्नांचे उत्तर माहीत असतीलीतुं दिवत नाहीस, तर तुझ्या मस्तकाचे बुकडे-तुकडे होतील."

वेतलच्या प्रश्नांचे उत्तर देत राजा विक्रम म्हणाला, "परमधामच्या मोक्षाला नकार देण्यामार्गे त्याची परोपकार व त्याग ही महान् भावना आहे; त्याची वियेकहीनता नव्हे! भगवन्ताकडून प्राप्त झालेल्या अद्भुत शक्तीद्वारा अधिकांत अधिक जनकल्याण करायची त्याची इच्छा आहे. मानवकल्याणसाठीच देवाने त्याला या शक्ती प्रदान केल्या होत्या, भगवन्ताच्या गुष्टीची सेवा म्हणजे प्रत्यक्ष भगवन्ताचीच सेवा होय हे मर्म समजूनच त्याने आपल्या मोक्षाचे पुण्य रंगाला दिले. या भावनेनेच त्याने मोक्षाचा अस्वीकार केला. जोपर्यंत त्याला हे ज्ञान नव्हतं, तोपर्यंत तो जीवनाच्या कारागारासून पळून जाऊन मोक्षाची कामना करत होता. त्यावेळी त्याला मोक्ष दिला गेला असाता, तर त्याचा आत्मा, मन आणि प्राणाचा विकास झाला नसता.

जोपर्यंत रंगारारख्या दुष्ट व्यक्तीला मोक्ष देण्याचा प्रस्न आहे, तेव्हा तोसुद्धा अविधेयपूर्ण

म्हणवला जाऊ शकत नाही. रंगाराने काय पदचालीपाचा खुबच झालेला होता. तो आपले असले जीवन बदलू इच्छित होता. त्याच्यात खरं वैराग्य जागं झालेलं होतं. परमधामने यत्नेळी त्याला मोक्ष दिला नसता, त्याच्यासाठी स्वतःच्या मोक्षाचा त्याग केला नसता, तर त्याला भीती होती की रंगार पुन्हा दुष्ट व्यक्ती बनला असता. त्याने मोक्ष देऊन एका दुष्टात्म्याचा जुद्धाच केला त्याबरोबरच त्याच्या अत्याचारांभारतून परमधामने लोकांची सुटकाच केली.

परमधाम जेव्हा पूर्ण स्थाने सिंहाची बनला, त्याचा आत्मा जेव्हा शुद्ध व निर्मल बनला, तेव्हा भगवन्ताने त्याला वस्त्र वनवृक्ष त्याच्याकडून पृथ्वीवर मानवकल्याणासाठी जे कर्म करायचे होतं, ते करावं, त्याची भूमिका जेव्हा पूर्ण झाली, तेव्हा त्यालाही मोक्ष प्रदान केला.

गालाहीच परमधामच्या जीवनात कुठेही विरोधाभास नाहीस. तुशी शंकर निराधार अन् अज्ञानसूचक आहे वेगळा!

राजाच मोन भन करण्यात सफलता मिळाल्याबरोबर शेतात त्या श्रध्दासह अदृश्य नाका अन् पुन्हा त्याच राखनार जाऊन बसला.

पिता होव्हा कुळाधन घोष व माता स्वर्णलता यांच्या घरी कलकत्ता इथे सन् १८७२ मध्ये १५ ऑगस्ट रोजी जन्मलेले श्रीअरविन्द घोष यांना बाल्यावस्थेतच दार्जिलिंगच्या एका आपरिया कॉन्व्हेंट स्कूलमध्ये शिक्षणासाठी पाठवत गेले. तेथून त्यात वर्गाच्या अल्प वयातच त्यांना सन १८७९ मध्ये ईंग्लंडला पाठवण्यात आले, कारण त्यांची इच्छा होती की आपल्या मुलावर भारतीयतेचा कायदाही प्रभाव पडू नये.

श्रीअरविन्द यांना प्रथम लन्डन येथील सेंट फ्रँसिस् स्कूलमध्ये शिक्षण घेण्यासाठी पाठवले. तिथे शाळेत त्यांनी सर्व प्रमुख वसति मिळवली. नंतर त्यांना छात्रवृत्ती

(रचवेलरशिप) देऊन केम्ब्रिजच्या किंग्स कॉलेजमध्ये पाठवण्यात आले. तेथे त्यांनी सर्वांत अधिक मार्क्स मिळवून ते ट्रिपॉस परीक्षा पास झाले. त्याचबरोबर भारतीय प्रशासनिक सेवा (इण्डियन सिव्हिल सर्विस) ची खुली चव्हाओदही अुलीर्ण केली,परन्तु त्यांनी प्रशासनिक सेवेत त्यांना इंग्रजांची नोकरी करणे परस्तर नव्हते, म्हणून घोडेदरारीच्या परीक्षेला ने अनुपरियेत राहिले. त्यावेळी बडोबाचे महाराज सर सयाजीराव गायकवाड तत्प्रेनमध्ये होते, त्यांनी आपल्या राज्यात त्यांना नोकरी देण्याचा प्रस्ताव मांडला. श्री अरविन्द सन् १८९३ मध्ये भारतात

चालू महिन्यात जन्मलेली विशेष व्यक्ती

त्यांना कैद करण्याचा व देश सोडून जाण्याच्या शिक्षेचा प्रस्न केला गेला, परन्तु या सर्वांबद्दल काही माहिती नसलेले श्रीअरविन्द के चांची बलाहत चांछिचेरी येथे आले.

इथे त्यांच्या जीवनाचे एक नवेच पर्व सुरू झाले. ते पूर्णतः योगाकडे वळले. आणि योगाच्या माध्यमातून जीवनाचे रहस्य शोधण्याच्या कामाला लागले. त्यांना असा अनुभव आला की, सृष्टीच्या विकारात यानत हेच अन्तिम

पाऊल नव्हे. माणूस एका नव्या व्यक्तित्वात अजूनही विकसित होईल - मगपासून नव्हे. तर मतापभाही अत्यन्त शुच चेतनेने चातित होईल. त्या चेतनेला त्यांनी 'अतिमानसिक चेतना' असे म्हणले आहे.

भारताला स्वातन्त्र्य श्रीअरविन्दांच्या वाढदिवशी मिळाले.

आज मान्य-जातीच्या यशिलव्यावडलच्या श्रीअरविन्दंच्या व्हिक्टोरियावडल जगभरातील लोकांची हवी निन्तर वाढत जातली आहे.

व्यायाम आवडला नाही

एका राज्याचे दोन पुत्र होते - अजेय व विधेय. दोघेही कुशाग्र कुडीचे व होतकरू होते. दोघेही सोळा वर्षांचे होते. सोळा वर्षांचे त्यांनी सर्व विद्या शिकून घेतल्या.

आता राजवटसमोर एक समस्या होती, की राज्यभर दोघांपैकी कोणावर सोंपवावा. कारण दोघेही समान दृष्टीने त्या योग्य होते. खूप विचार करून त्याने निश्चिंत येवले की राजा हा सर्वप्रथम शारीरिक दृष्ट्या, भगवंताच्या मुंदर प्रतिमेप्रमाणे सुंदर व सौष्ठवपूर्ण असायला हवा; कारण राजाही प्रजेला भगवंतसमानच असतो. म्हणूनच ज्या राजकुमाराने शरीर आकर्षक, स्वस्थ व सौष्ठवपूर्ण असून त्यालाच राज्याचा स्वायत्ता हवे. राजाचं गौरव केवळ त्याच्या वैभवावर नसे, तर त्याच्या अंग-अंगारकून प्रतीत व्हायला हवे.

म्हणून त्याने दोन्ही राजकुमारांना बोलवून म्हटले, "तुम्ही दोघेही दोन वर्षांपर्यंत महालाबाहेर राहून आपणाले शरीर स्वास्थ, सुन्दर, आकर्षक आणि सौष्ठवपूर्ण बनवा, ज्याचे शरीर अधिक आकर्षक वनेल त्याचाच 'राजा' बनवले जाईल.

मग तब्यात ठेवा, तुम्ही राजपुत्र आहून ही गोष्ट घुम राहिली पाहिजे."

त्या राज्यात जयमंजु नावाचा एक पहिलवान होता, तो एका वर्षात एकाच शिपायाला शिकवत असे. तो मंड-युद्ध कलेबरोबरच अशा व्यायामांबाबत दक्ष होता कि ज्यांच्यामुळे शरीराच्या प्रत्येक अवयवाची चढण सुन्दर व आनंददायक वने.

शिल्याचे बोलणे ऐकून दुसऱ्याच दिवशी राजकुमार अजेय जयमंजुकडे गेला. त्याच दिवशी जयमंजु आपल्या शिपायांची निवड करणार होता. अजेयसुद्धा त्या निवडीत सामिल झाला. आणि इतर प्रकारे गुप्तपणे निवड झाला. जयमंजुने त्याला आपला शिष्य बनवला आणि मंड विद्या, त्याचप्रमाणे निवडिलेल्या व्यायामांचा अभ्यास शिकवू लागला.

विधेय एका दुसऱ्याच गावी जाऊन अज्ञात रूपाने राहू लागला. त्या गावाचे लोक आलंडी आणि भाय्यवादी होते. कित्येक वर्षांपासून तिथे पाऊस पडला नव्हता. त्यामुळे पीळपाणी चांगले नव्हते.

तरीही बोकांनी काहीच अपाय केले नाहीत, अन् भाय्यांच्या भोवशाबर नुसतेच बसून राहिले. फलतः कुणाजणवही कोयला एक बाणाही ओला नाही. गाव तर भीषण दुष्काळाच्या सोमेवर होता.

विधेयने गान सुधापायचा निश्चय केला. तो गावच्या प्रमुख अधिवास्याला भेटला, व त्याला म्हणाला की, गाववाल्यांनी मिळून परिश्रम केले, तर इथले भाय्य पावतू शकतं. परंतु तो अधिकारीही गावच्या लोकांप्रमाणेच सुस्त होता. त्यामुळे त्याने विधेयचे म्हणणे गंभीरतेने घेतले नाही अन् ने नुसतेच चेष्टा समजून सोडून दिले. परंतु विधेयने गाव सुधारण्याचा अन् गाववाल्यांच्यात विस्वास येवून देण्याचा यत्न संकल्प केला होता. म्हणून त्याने शास्त्राधिकाऱ्याकडून आपला खरा परिचय दिला.

अधिकारी राजकुमाराचा परिचय जाणताच आनंदून गेला. त्याने ताबडतोब गाववाल्यांना बोलावून त्यात राजकुमाराने आपला खरा परिचय दिला.

"हो गाव कायग्रस्त आहे आम्ही परिश्रम

करूनही काही लाभ होणार नाही," एक वृद्ध निराशेच्या सुतात बोलला.

"या शापातून मुक्त करायलाच तर मी इथे आलो आहे. कांढा परिश्रमातून दुस्तर काही अपाय नाही. शापाचा अपाय म्हणजे थमचा मी त्याने तसे तुम्ही सर्व मिळून करा म्हणजे त्याचे फळ गोडच मिळेल. मला साथ दिली नाहीत, तर तुमचं दारिद्र्य कधीच दूर होणार नाही. त्याबरोबरच तुम्हाला राजकुवती मिळेल." राजकुमार विधेयने त्यांना प्रेरक व भयभीत करणाऱ्या शब्दांनी खुलासित करायचा प्रयत्न केला.

काही लोकांनी मनापासून प्रेरित होऊन अन् काहींनी त्यांचा भव दाखवल्यामुळे राजकुमाराला सहाय्य करायचा निर्णय घेतला, अशा प्रकारे सारा गाव राजकुमाराच्या निर्देशनाखाली कांढा परिश्रमात येत झाला. सर्वांनी मिळून शेकडो तलाव खोदले की ज्यामुळे पाणी देण्याची व्यवस्था होऊ शकेल. सर्वांनी आपापल्या शेतात धान्य पेरले. पाणी दिल्यामुळे सर्वांचे पीक चांगले तराते पुढल्या वर्षी पावसाचे पाणी तलावांमधे भरव्याने

पाणी कमी पडलं नाही. लोकांनी गावच्या चारी बाजूंना वृक्ष लावले. जन् रस्ते ही बनवले. दीन वर्णत गावाचा वाऱ्यापाळट झाला. आता विधेय गाववाल्यांचा नियोग घेऊन आपल्या महालात पित्याकडे पात आला.

अजय राजवाड्यात अगोदरच पोचला होता. राजाने दोघांच्याही गोंडी ऐकल्या अन् दोघांचं शरीर सौष्ठवही पाहिलं. दोघेही स्मर्य, सुंदर व आकर्षक दिसले. परंतु अजयचं शरीर अधिक घाटवार व पुच्छोक्षित होते, त्याने राजा बनण्याचा दावा करत म्हटले, "मी तर एका वर्षातच आपलो अटपुर्ण केली, या शिवाय मी अटीनुसार आपण राजकुमार जातल्याचं पाल्य कोणाही सनोर प्रकट केलं नाही. पण विधेयने माय ही अट भंग केली, त्यामुळे राजा बनायचा अधिकार केवळ मनाच आहे."

राजा हसत म्हणाला, "देश माती, खोर इत्यादी जड पदार्थांना म्हणत नाहीत. देश तर माणसांपासून बनतो. प्रजा ही जिवन्त सत्ता आहे. तोच देश आहे. परिश्रम तोच सार्थक होतो, जो प्रजेसाठी तिच्या कल्याण व अस्त्यनासाठी केला जातो. तुम्हा दोघांचेही शरीर सुगठित व सौष्ठव आकर्षक आहे. पण तुम्ही भ्रम फक्त आपल्या शरीरसौंदर्य केलेले

आहेत. पण विधेयचे भ्रम प्रजेच्या कल्याणासाठी केलेले आहेत. ते बहुजनहिताय आहेत. म्हणूनच जास्त सार्थक आहेत."

"याशिवाय तू केवळ मला प्रसन्न करून राजा बनण्यासाठी भ्रम केलेस. विधेयने राजा बनण्याच्या अटीची पूर्वा केली नाही अन् गाव सुधारण्यासाठी, त्यांना परिश्रमी बनवण्यासाठी अटही मोडली. त्याच्या कार्यामुळे सारी प्रजा प्रसन्न आहे. दासिजाने प्रस्त गव आज अन्तर्निर्भर झाला.

"जरी तो याने तुझ्यापेक्षा खहान असला तरी माझ्या विचाराप्रमाणे राजा बनायचा अधिकारी तोच आहे. जे काम राजा करू शकत नाही, ते तुम्ही पुरं करू शकता. म्हणूनच माझी इच्छा जाते की, तू सेनापतीच्या रुपात राज्य संचालनात मुख्य भूमिका कर अन् दोघेही भाऊ निळून प्रजेची देखरेख करा.

माझ म्हणणं स्वीकारलं तर तुम्हा दोघांच्यात जपलेले गुण यांचा निरन्तर विकास होत राहील अन् त्यांच्या मदतीने पूर्ण राज्य सर्व छटींनी तमूळ होत राहील."

अजयेने पित्याच्या अटीचे वास्तविक भर्म समजून घेतले अन् त्याच्या आदेशाचा सहर्ष स्वीकार केला.

सुवर्ण सिंहासन

(आतापर्यंत सुवर्णशिरीचा राजकुमार मलयध्वजचा गुरूकुवात विद्याध्ययन करत होता. पित्याच्या हत्येची बातमी कळल्यावर तो आपल्या पित्याचे मित्र सिंहगुमला भेटतो आणि त्याची युववासी शालिनीला घेऊन गुमवेधात सुवर्णशिरीचा राजवाड्यात प्रवेश करतो. तिथे एका देशमत नारीकाच्या साहजने वज्रकीर्ती आणि कर्तव्य यांच्या दायन फळाच्या पदरेकत्यांना आपल्या पक्षात भिलवून घेतो.)

अर्ध्या रात्रीनंतर मलयध्वजने गुरूच्या सादरने वज्रकीर्तीच्या शयनगारात प्रवेश केला. त्यावेळी तो गाढ झोपेत होता. मलयध्वजने त्याला पायने लाथ मारून कुठले. आपल्या स्मोर वुसडी तलवार घेतलेल्या एका युवकाला पाहून वज्रकीर्ती किंवाळला. मलयध्वजने त्याचे तोंड बन्द करत म्हटले, "तू कायदाने माझ्या राज्यवर आक्रमण करून झोपलेल्या माझ्या पित्याची हत्या केलीस. पण मी मात्र तुला जागवून न्यायपूर्वकच मारत आहे." इतके बोलून त्याने वज्रकीर्तीच्या छातीत

तलवार घुसवली.

त्याच वेळी वीरच्या मदतीने पुरुषवेधात शालिनीने विश्वासघातकी सेनापती कर्तव्यच्या शय्यगारात प्रवेश करून त्याला जागवले. तो जागा झाल्यावर तो त्याच्या शरीरात विषपूर्ण सुई भोसकली. काही क्षणातच तो मृत्यूच्या मांडीचा कायमचा झोपला.

मलयध्वज वज्रकीर्तीला मारून गुरूवरोवर कर्तव्याच्या कक्षाकडे सकात होता. इतक्यात वादेलच शालिनी भेटली. तिने कूटभाषेत संकेताने

सांगितले की काम झालंय.

मलयध्वजाने वीरला आदेश देऊन राजमहलातल्या साऱ्या पहारेकऱ्यांना तिथे बोलावले व आपला परिचय देऊन म्हटले, "इथला राजा आता मीच आहे. विश्वासघातकी कन्येपुत्र अन् कन्ये धाड्यांनीला त्यांच्या पापाची शिक्षा असा मिळून चुकली आहे. माझ्या आवेहावाचून महालात जे कोणी आले, त्यांना कैद करा. आजची रात्र फार भयंकर आहे. खबरदार, एक फक्षीही इथे प्रवेश बरायला धजुनये. जा, स्तकेंतून अस्त्रांपल्या कर्तव्याचं पालन करा."

यानंतर मलयध्वज बन्दीगृहाकडे चालू लागला. त्याने बन्दीगृहाच्या अधिकाऱ्याला म्हटले, "मी एजकुमार मलयध्वज आहे. कन्येपुत्र अन् वज्रकीर्तीकरण पावले आहेत. मी आपले मन्त्री

आणि राजाचे भक्त सेनाधिकाऱ्यांना मुक्त करायला आलो आहे. बन्दीगृह अधिकाऱ्याने ताबडतोब मन्त्री व सेनाधिकाऱ्यांना मुक्त केले.

"मन्त्रीमहाराय, आता आपण पुन्हा राज्याच्या संचालनाचा भार आपल्या हाती घ्या. रस्त्यातचे सर्व काटे दूर झालेले आहेत. कन्येपुत्र अन् वज्रकीर्ती मारले गेले. जुचा सकाळीच नवीन राजाची घोषण व्हायला हवी. आतापर्यंत दोघांच्याही मृत्यूची खबर महालाबाहेर पोचलेली आहे. आता आपण जसं अचित्त समजाल, तसं करा." मलयध्वजने मन्त्र्याला सादर प्रणाम करत म्हटले.

"सधुवाद मलयध्वज! तुझ्या रिवाचाचा सूड घेऊन राज्ये पत झड्यातून हेतू मोठ्या वीरतेचं काम केवळ आहेस. माता सर्व काही पाह्यावर रोह. पणतु हा तुझ्याबरोबरचा युवक कोण आहे?" शासिनीकडे संकेत करून मन्त्र्याने विचारले.

"ते नंतर सांगेन. हा त्यासाठी उपयुक्त वेळ नव्हे. आता माझ्यासाठी काय आदेश आहे? मलयध्वज म्हणाला.

"तू आता जायत कर. सकाळी सात वाजता समाभवनात हजर हो." मंत्री म्हणाला.

यानंतर मन्त्री सेनाधिकाऱ्यांना घेऊन त्यांच्याबरोबर जे कैदी होते ते सारे सेनाशिविरात पोचले. आणि सर्व सेनाधिकाऱ्यांना संरोधित करत.

"आपल्या पहिल्या राजाच्या राजपुत्राने राजसनाचा भार आपल्या हाती घेतला आहे. सकाळी सात वाजता समाभवनात त्यांचा

राज्यापिषेक होईल. राज्याचं अनुवासन ही सेनेची जबाबदारी राहिल. कन्येपुत्र व वज्रकीर्ती यांचे परिवार पुढल्या निर्णयापर्यंत कैदखान्यातच राहातील. सकाळी पाच वाजता नगमभरात अशी दबंदी पिटवा की प्रजासुखा या सभामंडप सामील होऊ शकते."

सकाळी नवीन आक्रामक राजा आणि कन्येपुत्राचा मृत्यु व युवराज मलयध्वजच्या राज्यापिषेकाबद्दल प्रजेने आनंदोत्सव साजरा केला.

राजा म्हणून घोषित झाल्यावर गुरुजा सोमं व चांदीच्या अणपित अश्वार्या, भेट दिल्या आणि वीरला बोलावून घेऊन म्हटले, "तुम्ही एका दगु व दिवसातधाती व्यक्तीला साथ दिली आहे. तुम्ही विपरी कीटकप्रमाणे धोकाकथक आहात. तुम्ही करतही जमानवारी केण्याच्या लायकीचे नाही आहात. मी तुपची मदत घेतली आहे. म्हणून तुम्हाला प्राणदान देतो आहे. तुम्ही आजपासून बुबानातल्या रोपांची काळजी घ्याल."

नंतर त्याने सुकेतुला सहपरिवार आपल्या राजभवनात भोजनासाठी निमंत्रित केले. आणि त्यांच्याबद्दल कृतज्ञता प्रकट करत म्हटले की, "आपण महामारोवर संकटातही कथुप्रमाणे स्नेहपूर्ण व्यवहार केलात. म्हणून आपण मझे बऱ्याच आहात. प्रविष्टात राजमहलाच्या प्रत्येक अंतःस्थात आपण आपचे सन्मानित अतिथी असाल."

एका आठवड्यानंतर मलयध्वजने परिवारासह बिल्ह राजा सिंहमुत्ताला आमन्त्रित करून शासिनीबरोबर विवाहाचा प्रस्ताव केला.

चांदोवा

काही दिवसांनी विवाह झाल्यानंतर दोघेही प्रजेच्या कल्याणकार्यात रूजू झाले.

दुसऱ्या खलमंजिकेने कलहणी इथेच समाप्त करून विजयदत्तला म्हटले, "युवराज विजयदत्त शासिनीशिवाय मलयध्वजला त्याच्या अड्ड्याच्या पूर्वीत सहाय्य देणाऱ्या तीन्ही व्यक्ती त्याच्याच राज्याचं नागरीक होते. तिघांमध्येही जर एक बरी व्यक्ती त्याला मदत न करता, तर त्याला राज्य मिळवणं अशक्य होते. म्हणजेच त्याच्यासाठी तिन्ही व्यक्तीचं सहाय्य एकराखंड होतं. तरीही त्याने तिघांच्या सन्मानात त्यांच्याबद्दल कृतज्ञता दाखवण्यात फरक का केला? गुस्ता त्याने फक्त सुवर्णमुद्रा दिल्या, पणतु सुकेतुला राज सन्मान देण्याबरोबरच स्वजन असल्याप्रमाणे प्रेम दिले. आणि वीरला दोन्हीपैकी

21

आगस्ट, २०००

भाहीच दिले नाही. खुतट त्याला अपमानित करून निम्न स्तराचे काम दिले. त्या तीनही नागरीकांबद्दल मलयज्वजच्या ध्येयहारात अशा ग्रेडभावाचं कारण काय? त्याने तसें काही अज्ञानामुळे केलं? कि वाणतुबुजून पक्षपात केला, किंवा यामागे राजधर्माचं काही सूत्र लपलेलं आहे? आणि मलयज्वजच्या जागी तूच स्वतः असतास, तर तू त्या तिघांशी कसा वागला असतास?

“तू जर या प्रश्नांची योग्य उत्तरं दिलीस तर सुवर्ण सिंहासनाची अधिष्ठात्री देवी, त्या तीन नागरीकांच्या बाबतीत मलयज्वजच्या व्यवहाराने भिन्नतेमुळे त्याच अज्ञान किंवा पक्षपात नव्हे, परन्तु राजधर्माचं बूड सूत्र लपलेलं आहे. राजधर्माचा ज्ञाता भिन्न भिन्न व्यक्तींबरोबरची त्याची चेतना व खुडीच्या स्तरानुसार व्यवहार

ऑगस्ट, २०००

करतो. तीन्ही नागरीकांच्यात स्तरभेद असल्यामुळेच त्याने तिघांचं स्वागत - सत्कार निरनिराळ्या पद्धतीने केला.

“वीरचा स्तर अधम आहे, तो राजद्रीही, नीच व कुटिल आहे. तो नाड्याज मलयापर राजकुमाराला मदत करण्याचं वचन देतो, असे लोक दण्डवाक आहेत. परन्तु मलयज्वज त्याचा अपकार दुर्लक्षित करू इच्छित नाही. माग त्याने नाड्याजानेही त्याला मदत का केती नसेल? म्हणूनच त्याला प्राणदण्डापासून मुक्त करतो, प्राणदानच त्याला पुरेसं आहे.

गुरुदेखील पक्षरेक्री आहेत. पण त्यांच्यात श्रुतज्ञाता आहे. राजभक्ती तो मध्यम स्तराचा नागरीक आहे. तो स्वच्छेने राजकुमारास मदत करतो. जरी तो वीर आहे, तरीही राजकुमाराचं अनुचित धन घेत नाही. असे मानसिक स्तर अरण्याच्या लोकांसोठी धनाची भेटफार महत्त्वपूर्ण असते. असे लोक याहून अधिकची इच्छाच करत नाहीत, म्हणून गुरुला अगणित अशक्यी देखून त्याची जीवनमराची दारिद्र्यता दूर येती. गुरुच्या मार्गलिक स्तरानुसार तो सर्वोत्तम अपहार होता. अन् यामुळे तो पूर्णतः संतुष्ट होता.

“सुवेस्तु हा उत्तम कोटीचा नागरीक आहे. तो केवळ राजभक्तासंबंधी ज्ञान ठेवत नाही, पण अलट त्याच्यात राजभक्तीही आहे. त्याच्यात मातृभूमीबद्दल प्रेम आहे. त्यात अमुचित - अनुचितचं ज्ञान आहे. म्हणूनच तो कर्दवीच्या विस्वासाघाताला मोठंच अजम कर्त मानतो. तो आपल्या राजासाठी सर्व काही करायला तयार आहे. हेच कारण आहे की त्याने मलयज्वजला

22

चांदोबा

आराता वित्त अन् त्याची संपूर्ण योजना कार्यान्वित करण्यात मुख्य भूमिका पाह पावली. त्याने राजकुमाराला स्वजनाप्रमाणेच आपल्या घरात ठेवले, आणि त्याला सर्वप्रकारे मदत केली. त्यामुळेच राजकुमार मलयज्वजनेही राजा झाल्यावर त्याला व त्याच्या पत्नीला आपल्या नातेवाईकांप्रमाणे साखवाच राजसन्मान दिला. धनापेक्षाही अर्थ श्रेणीची ही राजकीय प्रतिष्ठा निमिष नागरीकांनाच सुलभ होते. हा सन्मान सुवेस्तुच्या मानसिक स्तरात सर्वथा अप्रयुक्त होता. आणि तो यामुळे पूर्णतया सन्तुष्ट होता.

“माझ्या राहोने मलयज्वजचा तिघांशी निरनिराळा व्यवहार त्याची योग्यता व स्तराला अनुरूप असल्यामुळे सर्वथा अचिंत्यच होता. एका उत्तम कोटीच्या राजाला असेच करायला हवे. राजधर्माचं हेच आवर्तारूप होय. - मलयज्वजच्या स्थानी जर मी असतो तर असाच व्यवहार केला असता.

“विजयदत्तचे अंतः ऐकून दुसरी सालभेंजिका प्रारंभ होऊन म्हणाली, “अभिनन्दन मुमराज! तुझं उत्तर आदर्श राजाच्या धर्मसूत्राप्रमाणेच आहे. आता तू दुसऱ्या पायरीवर आरोहण करण्यास योग्य आहेस. तुझं स्वागत आहे.”

राजभजिषेकडून विजयदत्तचे स्वागत होताना पाहून सभाप्रधानात टाळ्यांचा कळकळार झाला. मलयज्वजांच्या स्वराने चारी बाजूंना आनन्दाची लहर पसरली. विजयदत्तने प्रसन्न मुद्रेत दुसऱ्या पायरीवर पाय ठेवले.

आता तिसरी व चौथी सालभेंजिका हसत म्हणाली, “मुमराज विजयदत्ता न्यायाच्या चांदोबा

देवीच्या रूपाने तू बाझा परिचय जाणून चुकता आहेस. मी तुला न्यायवर्धन नावाच्या प्रकाराजाली गोष्ट सांगते. श्रद्धापूर्वक ऐकू.”

न्यायवर्धन सुभद्र देशाचा राजा होता. तो आपल्या आदर्श न्यायासाठी सर्वत्र प्रसिद्ध होता. आणि यामुळेच आपल्या राज्यातल्या प्रजेला पार प्रिय होता. त्याच्या न्यायात कुठे पक्षपात किंवा असत्याचा आभासही नसे. त्याच्या न्यायामुळेच त्याचे नाव ‘न्यायवर्धन’ असे पडले. तसे त्याचं खरं नाव वलवर्धन होतं.

सुभद्र देशाचा शेजारचा राजा भौम्य हा वलवर्धनाचा जिवलग मित्र होता. जेव्हा भौम्यचा मुकांज कुमारासो तुरुंग झाला तेव्हा एक दिवस राजा भौम्य त्याला म्हणाला, “पुत्रा, मी आता वृद्ध झालोय. तुला राज्याभिषेक करावा असं

23

ऑगस्ट, २०००

वाटनच मला पर राजा अनन्यापूर्वी मुख्य धर्म न्याय याच यथोचित ज्ञान आवश्यक आहे शेजारचा राजा आदर्श न्यायासाठी प्रसिद्ध आहे तो काही दिवस शिष्यरूपाने त्याच्याबरोबर राहून न्याय धर्माचा पालन केल्यावर छान होईल हे तुझ्यापण हिताच होईल "

पित्याच्या आदेशानुसार कुमारतेत सुभद्र देशात जाऊन राजा न्यायवर्धनला भेटला राजाने त्याच्यावर पुत्रवत् प्रेम केले असून म्हणजे त्याच्या विषयात मला जे जे माहीत आहे, ते सांगेन. न्यायव्यवस्था एक विशाल परिवारासमान आहे. राजा त्या परिवाराचा प्रमुख आहे ज्या प्रकारे परिवारात मुलांची भाडण होतात, त्याचप्रमाणे राज्यभरात प्रजेमध्ये आपसात मनभेद होत रहातात जर ते आपसातच मिटवले

ऑगस्ट, २०००

गेले तर चांगले होत नाहीत त्यांचे मतभेदांच्या निर्णयाचे दाखिले प्रमुखावर येत राज्याच्या झगड्यांचा निपटारा करण्यासाठी न्यायाधीश असतात हे कार्य जर त्याच्याकडून झाले नाही, तर ती सभेच्या राज्यासाठी प्रस्तुत केली जाते राज्याचे हे कर्तव्य असते की त्या तथ्याच्या मुळापर्यंत जाव अन् सत्याचा पत्ता लावावा अन् न्यायप्रमाणे न्याय करावा, खरा न्याय देशाच्या आंतरिक सुखशान्तीसाठी आवश्यक आहे त्यामुळे राजा त्या प्रजेच्या प्रेम व आदराचा पात्र होतो प्रजेचे पूर्ण समर्थन असेल तर त्याची शक्ती हजार अक्षौहिणी सैन्यापेक्षाही होते

अशा प्रकारे राजा न्यायवर्धनने कुमारसुनुला न्याय विषयावर बऱ्याच गोष्टी शिकवल्या आणि दुसऱ्या दिवशी राजसभेत उपस्थित राहून न्याय विचाराची प्रक्रिया क्षपूवक पहायलाच पेकायला राखिले

दुसऱ्या दिवशी कुमारने न्यायवर्धनबरोबर असून राजसभेत होणारी न्याय प्रक्रिया नक्षपूर्वक पाहू लागला

त्या दिवशी न्याय निर्णयसाठी तीन व्यक्ती आल्या होत्या त्यातला पहिला मिर्यादो एक साधारण शेतकरी होता त्याचे माव हातं चबमी न्यायाच्या प्रतिवादाचे नाव होतं चन्द्र

राजाचा अग्रदूत मिळून स्वामीने फिर्माव करताना म्हणजे, 'महाराज माझा प्रतिनादी चन्द्र लहानपणापासून माझा मित्र आहे, आम्ही दोघं तरुण झालो तेव्हा आपली मैत्री रचण्याची बंधनव्यवस्थाही विवाहापूर्वीच आपसात व्याही बनण्याचं ठरवत आणि कानकप्रमाणे

24

चांदेवा

माझ्या घरी एक मुलगा झाला मी चन्द्रना लुका होऊन म्हणजे, "बवा! तुझा जावई जन्मला" तोही खूप खूप भावा, त्याच्यानंतर चन्द्रचं लग्न झाले अन् त्याच्या घरी एक मुलगी जन्मली मी ही आपली सून जन्मली म्हणून खूप खुश झालो दोन्ही मुल जेव्हा जरा मोठी झाले तेव्हा त्यांची आपसात मैत्री झाली अशी दोघांनी त्यांच्या विवाहाचे नातं पक्कं केलं दोन्ही परिवारातल्या बघोबूद्ध लोकांनीही लग्नापली संझनी दिली

सव गची गेशे पहा! त्याच दिवसापासून त्याचे विवाह फिरले तिने ज्या कोणत्या मस्तूला हात लावला ती भोमे बनली दिवसेंदिवस त्याची साणती वाढली ती काही वर्षातच गावचा एक मोठा शेतकरी बनला

पण तेव्हापासून माझ्याच दुर्मिथ्याची न्याया फिल तापली माझी आर्थिक स्थिती हळू हळू खराब होत गेली माझं परिश्रम व्यर्थ होत राहिले मी जिनकी मेळत कधी तितकं फळ मिळत नसे मला पाच मुल झाली परित्या वाढत राहिले, पण अल्पकामी होत गेले परिणाम

असा झाला की जी काही बोडीसाठी जमीन होती ती विकली लागली

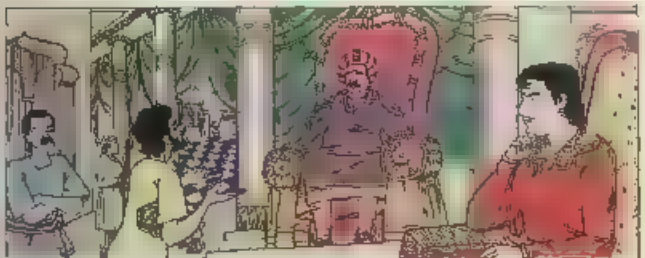
"माझी ही दुसऱ्या पासून चन्द्र अन् त्याची पत्नी आमच्या कुटुंबापासून दूर दूर राहू लागले एक दिवस त्यांनी साणून शुकर की आमच्या मुलीचं लग्न आम्ही नुमच्या मुलाशी कधीच करणार नाही

चन्द्रची धन संपत्ती पहाता पहाता आमच्या कुळहात काही प्रमुख लोकांनी त्याचंच समर्थन करू लागले, त्यांचीही प्दणण आहे की लहानपणाच्या गोष्टीच काहीमूल्यनसत ते जमेत धरू नये, महाराज, पूर्ण विषय मी आपणाला सांगितला आता आपणच त्याला समजावाय की घबरेल मोडण बरं नव्हे ते चुक आहे, लक्ष्मीला आमची सून बनविला किता आदेश द्यावा धीर म्हणला, त्याच्या बोलण्यात कधी तरळपण आहे तर त्याच्या पण शासरी हो

जोर मज्जा स्वतः समान "हितम

महाराजाने चन्द्रकडे पलत त्यांना विचारले "चन्द्र तुझ काय म्हणण आहे"

क्रमशः

चांदेवा

25

ऑगस्ट, २०००

भारत-गाथा

एक बहादुर सभूतर्तुचा शोध
मुगाबुगाचा गौरवभारी इतिहास

अज्ञात कुल असणारा ऋषी

मुन्हाळपाण्या सुट्या गुरू ज्ञान्या होण्या चमेली व बादीप यांच्याजवळ त्याच्या गैड-बाघ्या मोठी ऐकण्या वेळच वेळ होता आजोबा खड्गिंग देवतार असोत, की झड्डिंग रूपगंधे, नदी किनारी फिरत असोत वा सायबरीत अतोत, मुनं त्यांच्यातून एकदा इतिहासाचा प्रसंग आल्यान किबा मोठी ऐकण्याची सुर्ण संप्री कमीही हातन जाऊ देत नसत.

"आजोबा इण्डकारण्याची मोष्ट खरोखरीच मोठी मोहक होती अन् त्या महा अक्षयात येणां नेळी धडित होणाऱ्या बटगादी काही कमी चित्ताकर्षक नव्हत्या " चमेली म्हणावी

"आणि प्राचीन भारताने धनात शैक्षणिक केंद्री असत, मी यशेक बोतलोय न आजोबा?" संदीप म्हणता

"टीक, सनांमधे गुरूच्या आसपास अथवा समुदायाची स्थापना होत नैली काळ अविगणन

गुरू असत, ते जमलान गडांम परत करत' आजोबा म्हणते "जिसाईह लहा आदर्श स्थापनारच, - नशांच्या तीरावर किबा रम्य अशा दरीत या पराजमना असत

'सुद्ध' संप्रीने आयला भनोभाव व्यक्त केला - 'आजोबा ह्या दादा सुन्दर' तर म्हणतोय, पण गुरूकुलात ह्या एक दिवसही राहू शक्यार नाही. कारण त्यावेळी त्यांच्याकडल बॅटमिंटन नव्हते ना!" चमेलीने टीका केली

'काही हरकत नाही' पण मी आपल्या मित्राकोबर तोपटान खेळतो असलां इतरात अशी संधी बुद्धन मिळतार?' संदीप म्हणत

'सरस गगह की त्यांच्याकडल बॅटमिंटन टेनिस किबा झिनेट नव्हते, पण शारीरिक व्यायाम आणि खेळाची सुसूक्त पद्धत होती जशी कुस्ती, पळण पोहोच, झाडावर चढण अन् खूप प्रमाणात खेळ केली अन् ह्या नू ह त्याच परंपरेचे खेळ आजही आहेत, त्यात स्वास्वर नियंत्रण आणि शरीराची तबकिकता याची खूप आवश्यकता असते या

शिवाय शरीर परीवारण्या वातकन धनुष्यविद्या, अग्निग्रीवा लाठी कितवणेही खूप शिकवे लागत असं आजोबा म्हणते

'हो, आठवते त्या काळी कर्णव्यवस्था कस पत्र बळक होती आजोबा?" सदीपने विचारले

"कर्णव्यवस्थेच सुखातीरासूनच आगल्याकड काही विश्र्वा नादीय, पण एक करतु निश्चित आहे व्यक्तीचा स्वभाव आणि पंडाग यांच्यात रासंजम्य आणण्यासाठीच याची सुरुवात झाली होती, काही लोक जे साहसिक कार्यं घडून करत असत त्यांच्यासाठी क्षत्रीयाना पेशा होता फाहीना न्यायार आनवे त्यांना वैद्य आसे म्हणत, काही शेती किबा ते तन्हेतन्हेच्या रंगा देणं परतन करत, त्यांना शुद्ध म्हणत, जे शास्त्राच्या अध्ययनात च ध्यानात रत म्हणत आसत, त्यांना ब्राह्मण म्हणत आसत, सर्वथ कामाना पारसं महत्त्व दितं जाई, आपलं साम्राज्य ज्ञान भरा म्हणत की, आरंभी हे वर्गीकरण स्वातुगत नसत आजोबा असे म्हणून बाबले,

मग हे वर्णानुगत कस झालं" सदीपने जिज्ञासा दाखवला

'व्यावहारिक वाता मुळे शास्त्राच अध्ययन आणि कर्मकांडाच्या धारावरलान राहिल्यामुळे ब्राह्मणाचा मुलगा आपोआपच या सर्वांमधे हचि दाखवू लागला क्षत्रीयाचा मुलगा आपला विल्याबा शरलास पावनमाना दाडून आकर्षित झाला व राजे विरा शिबू जगावा त्याच्या गिन्याळ हे आगल्या मुलांना शिकवायला जागत वाढलं आलं, हेंच गंध आय दोत पदाच्या कसनहो झारी अक्स तोपदंन या व्यथस्थत कसताही दोष नव्हता कारण एका

चादोबा

शामनेतून कुसत्या शासन ल्पानानर खेजू सकत असे प्राप्त तेव्हा गुरू ज्ञाला जेव्हा शेजता व हीमता या भावनेने हे सर्व परंपरासुन झाले दोष तर मान्य स्वभावात आढे, त्याच्या अहंमाळात आढे, आशा करुणा, जि एक दिवस जरा बेईस की आपण आपल्या अहंकारी भावनेपासून वर सुद्ध शकू."

"अशी सुवाहण आहेत वा कोणी आपल्या वर्णाचा वेशा सोडून दुसरा पेशा स्वीकारला आहे?" चमेलीने जाणवकी सुसुक्त दाखवली

"ह्या वादरा वशानुगत पद्धतीत नव्हतण्यापूर्वी अगो हजारे अुदहरण आरानेल ती र्खेला एक पद्धत बनली तेव्हा सुद्धा पुष्कळ दिवसपर्यंत निच्यात तबकिकता राहिली राजा व प्रजा दोन्हींमधे समान रूपाने सन्मानित कवी शिष्यांची प्रकृति समजून

विदवायसु

बैअन असो निर्णय घेत असल कि अमुक शिष्य कोणाच्या वर्ग व पेशासाठी अनुयुक्त आहे असे स्थान पुष्कळ राखिल असतील परंतु एकाच निश्चित अंग विवरण गुणवत्ता आहे पाहण नंतर तो स्वतः एका स्थानावर कधी बनवा आजावा नव्याने त्याच्या विविध वस्तुस्थिती सांगत आजावा "

चर्मेली अन् लढीप दीपलीही कुत्सुकता प्रकट केली मॅन्हा आजोबांनी त्याची काथा सांगितली. आजोबांच्या शेवटी एक बी आपल्या एकुलत्या एका मुलासह रहात असे जेव्हा ही एक पद्धत बनली तेव्हा ही अनेक दिवसपर्यंत यात संविकला बनून राहिली. राजा बाद राजा दोन्हीतही समान रूपाने कधी शिष्यान्ही प्रकृति समवून घेऊन निर्णय घेत असत कि कोणत्या कर्म व पेशासाठी हा शिष्य गुणयुक्त आहे असे स्थान पुष्कळ झाले असतील, परंतु एकाचच निश्चित विवरण अनुपलब्ध आहे

कारण नंतर तो स्वतः एक प्रत्यक्ष कधी कला जाणवेली सांगितले "कृपा करून हा विषय सविनयर गांगारन दोबांनी अनुसुक्त दाखवली

आजोबांनी मॅन्हा त्यांची कहाणी सांगितली. जवलाच्या शेवटी एक बाई आपल्या एकुलत्या एक मुलासह रहात असे त्यांच्या शेवटीच्या जवलाच्या नदी बहात असे नदीच्या दुसऱ्या तटावरच एक गुरुकुल होते त्याचे प्रमुख एक वृद्ध कधी गौतम होते

दररोज तो मुलांना नदीत स्नान करताना दुसऱ्या किनाऱ्यावर आपल्या संभवयुक्त मुलांनाही स्नान करताना बघत असे. गुरूने त्यांना गायत्री मंत्राचा अन्तर कथयला आणि सूर्यनमस्कार मालामाला सिकवले होते या बातकाच्या मनात इच्छा होते असे की "आजणही त्याच्याबरोबर राहून तस करू शकणार नाही?"

एक दिवस त्याने आपली इच्छा आईला सांगितली, "का नाही करू शकणार? गुरूला भेटून रवाना आणून शिष्य बनवायला त्यांना प्रार्थना कर की, "आईने त्याला सुचवले

दुसऱ्या दिवशी त्या बसकाने रेली पोहून पार वेली अन् मुलगा आपली इच्छा सांगितली त्याची इच्छा जाणून गुरुजी प्रभावित झाले पण कासकाची पाहणीमुळे जाणण आवश्यक होते कारण त्याच्या अनुरूप व योग्य पाठ्यक्रम निश्चित केला जाऊ शकेल म्हणून त्यांनी विचारले "तुम्ही जात काय?"

"म्हला माहीत नाही. नाकपत्रने तपासून अनुत्तर दिले

आपल्या आईला विचारून सांग. कधी म्हणाले

दुसऱ्या दिवशी कलकाने कधीना स्मरणित 'माझ्या आईला शिष्या पितृवाची जात माहीत नाहीये "

काली हाकत नाही पण आपल्या संन्यास नाप तरी सांग कधीन बघाल

"म्हला माहीत नाही गुरूवर"

"आईला विचारून घे" कधी म्हणाले

मासक दुसऱ्या दिवशी पुन्हा गुरूवरत आला परंतु तो फार निराश दिसला त्याने सांगितले, "गुरूवर याद्री आई निविराक्या घेते मोसकरीम म्हणून काम करी. एकदा एका घराली नोकरी तीथ विवाह झाला, पण त्याचं अप्रनाम माहीत होण्यापूर्वीच तो सहासारीत कावयला झाला परितोही सिभाजित झाल्यामुळे ती एकटीच राहिली माझ्या बन्धनस्थर ती जपसाल्या जवळच राहून असे आणि खंगली लाकटं अन् फळ विकून गुणगण करत असे.

"ओ माझ्या बाळा तुम्ही बाल तर काय आहे. तू शिष्य आहेस." कधी म्हणाले व त्याला आपला शिष्य म्हणून स्वीकारले.

'कर्मवर आपण करा ओळखलेन की ती शिष्यण अह' कोणीतरी विचारले

जो पयदा सत्य बोलतो तोच शिष्यण या बालकाची आई न हा, बला ज्ञान सौंदर्य मोलाची दिलीतरी नला कधी 'मलाही पण त्याच्यान तर बोलायच हाहा व संवयपणा आहे. कधीनी समजावले

काधी आई त्याला काय नावले हाया माने हे आम्हाला माहीत नाही पण गुरुजीनी त्याला 'सत्यका' नावले समोषित केले म्हणजेच 'जो सत्यावर प्रेम करतो सत्यकामच्या आईचे नाव 'बावाती' होते म्हणून त्याला 'सत्यकाम' नावला असा नाकने स्मोषित केले गेले यापुढे इतर सत्यकाम नावाच्या मुलांपासून निराळे ओळखला येऊ लागले

"कधीचा समाजावर किती मोठा प्रभाव आहे" संदीप बोलला.

"आणि हे ही ध्येयनात घे कि जो कोणी कधी बनतो, तो बाली पानी पाहून सर मुठेल, आजोबा शिष्य म्हणून स्वीकारले

कर्मणः

कर्ण-भेदी गायक

ग्रीष्मन्तर्गिणी राज्यात एक होतकरी दंपती रहात असे. पतीच नाव होतं वीरभद्र आणि पत्नीचं स्वर्णलक्ष्मी. विवाहाला वरीच वर्ष होऊनही त्यांना एकादही मुल झालं नाही. स्वर्णलक्ष्मीने अनेक व्रतं अनुष्ठानं, पूजा पाठ, दानं वगैरे केल्यानंतर दोघटी तिला एक पुत्ररत्न प्राप्त झालं.

अति मगोहर असा दिनमारा हा सातक जन्मल्याबरोबर तो मैत्र-गर्जेनेसारखा रडू लागला. त्याच्या त्या भयानक आवाजाने दाई घाबळून गेली. अचेत पडलेल्या आईला आवाज कोठून येत आहे, हेच कळेलना. परंतु जेव्हा तिला कळलं की तो भयंकर, कर्करस आणि कर्णभेदी स्वर आपल्या नवजात मुलाकडूनच येत आहे, तेव्हा तिच्या आश्चर्य अन् धबडधब यांना काही सीमाच झुलई नाही. वीरभद्राला जेव्हा माझीन झालं की आणत्या गाळोचा आवाज अस्वाभाविकपणे भारी धाणोळा अन् असाधारण रूपाने विकृत आहे.

तेव्हा तो मुलगा झाल्याच्या पानन्दाचेवजी चिन्ताग्रस्त झाला. परंतु अगपकी ही चिन्ता तपयून धोक्याचा धाग त्याने सन्मत्तता दिली.

त्यानी मुलाचे नाव ठेवले - राजशेखर. जसजसे त्याचे वय वाढत गेलं, नयनमा त्याचा आवाज जागृतच घाणोळा अन् कर्णकट्टु होत गेला. तो जेव्हा एकादा गेष्टीनं चिडून किचावू लागे तेव्हा तर विजाचा वाढणारा झाल्यासारखा आवाज होई.

राजशेखर आणखी थोडा मोठा झाला तेव्हा वीरभद्रने त्याला शिकण्यासाठी शाळेत भरती केले. तिथे त्याचा आवाज ऐकून इतर मुल आजारी पडली अन् काहीजण त्याला दुकून पाहूनच भयाने कापू लागली.

सरा घटनेनंतर शाळेच्या गुरूजींनी वीरभद्रचे पाय धरून म्हटले, 'राजशेखर जरा शाळेत येत राहिला तर माझ्या अक्षींमधून एकुलत एक आधार तुटून नईल म्हणून दया करून त्याला शाळेत पाठवण बंद कर.

आता वीरभद्र चिन्तित राहू नागला. नाइलाज म्हणून त्याने राजशेखरला शाळेत पाठवणे बंद केले. पण आता पुढे काय करायचं हीच चिंता त्याला खेळू लागली.

तेव्हाच त्यांच्या गावी शार्दूलपाद नावाचा एक सन्यासी आला. गावभरात असा बोवडारा ठीता की ग मोठा चमत्कारी बाबा आहे. वीरभद्र आपल्या मुलाला त्याच्याकडे घेवून जाऊन अभिरुने म्हणाला, 'हो मुलगा राजशेखर, माझा मुलगा आहे. संभवताने त्याला फार भयंकर आणि कर्णकट्टु आवाज दिलाय. शाळेत यरच्या भयंकर आवाजानं विद्यार्थी कापू लागतात आणि आजारी पडत. त गुरूजीही त्याला शिकवायला तयार देतात. दया करून एकादा इशान समाल का?'

सन्यासी शार्दूलपादने मुलाच्या हस्तेखा लक्षपूर्वक पाहून म्हटलं, 'याच्या विसाव्या वर्षी याच्या भोम्याला तारा चमकून उठेल अन् याच्या माथ्याने एक महान कार्य धडून येईल. याच्यावर देवी लक्ष्मीची कृपा वारीन.

सन्यासाच्या बोलण्यावर वीरभद्रचा एकदम विश्वास बसला. त्याला वाटलं की त्याचा आवाज इतका अप्रिय आहे, तो महान कामा वर बनू शकेल? तरीही संन्याशाच्या भविष्यवाणीवर विश्वास ठेवून त्याने राजशेखरला संगीत शिक्षण देण्याचा निश्चय केला.

त्याच्या खवळल्या गावात गुरू अमृतपाणी नावाचा एक प्रसिद्ध गायक होता. वीरभद्रने

आपल्या मुलाला त्याच्याकडे घेऊन जावून बिनती केली, 'माझ्या मुलाला गाण्याची फार आवड आहे. कृपा करून याला आपला शिष्य बनवून संगीत शिक्षण द्या. परतफेड म्हणून आपल्या आज्ञानुसार सेवा करायला मी तयार आहे.

गुरू अमृतपाणीने एका भजनाची एक ओळ ऐकवली अन् राजशेखरला सांगितलं की ही मी जशी गायली, तशीच तूही गाऊन दाखव.

राजशेखरने आलाप केव्हाबरोबर गुरूला वाटलं की हग गडगडत आहेत! त्याने ताबडतोब मुलाच्या तोंडावर हात ठेवून म्हटलं, 'मुला तू काही अशदीच बाळ नाहीस. माझ हृदय आदी कमजोर आहे. तू गाण बन्द न

धुवनगिरी

बांदोबा

31

ऑगस्ट, २००२

केलस, तर हृदय थावून जाईल" इतकं बोलून अमृतपाणीचा चेहरा उगदी लढवा झाला

पण राजशेखर नाराज होऊन म्हणाला, "गाण मध्येच बन्द करायची भागी सयय नाही" त्याने जेव्हा गाणे बन्द केले, तेव्हा गुरुजी म्हणाले, "खरं म्हणजे, तुला गाणं शिकायची काहीच जरूर नाही. तू तर जन्मजात गायक आहेस कर्ण जसज कवच-कुंडल घेऊनच जन्मला आला होता, तसाच तूही गाण्याची प्रतिभा घेऊनच जन्मलास"

वीरभद्र गुरु अमृतपाणीचे व्यंग्य समजला, पण अशोध राजशेखर समजला की गुरुजी आपल्या गाण्याची स्तुती करत आहेत

घरी परत आल्यावर दुसरा काही शुपाय नाही असे पाहून वीरभद्र राशेखला म्हणाला

ऑगस्ट, २०००

32

चांदेला

"हे बघ बाळा तुझ्यात गाण्याची प्रतिभा आहे पण तुझ्या प्रतिभेचा गावचे लोक द्वेष करतील म्हणून तू गावबाहेरच्या निर्जन स्थानी आपला अभ्यास चालू ठेव"

राजशेखरला पित्याचा सल्ला चांगला वाटला. तो गावबाहेर एका टेकाडावर बैठक मारून गाऊ लागला. गावचा पुजारी निर्मल पाडे हा त्यावेळी पाळमुळ गोळा करायला त्या टेकाडावर गेला होता, राजशेखरच्या आवाजाला मैद्यार्जना समजून तो इकडे-तिकडे पाहू लागला, त्याला राजशेखर गात असलेला विराट्यावर त्याच्या आनाजाने तो चकित व भयभीत झाला काही विचार करून तो राजशेखरला म्हणाला, "तुम्ही तुझ गाण गधर्वगानासारखं वाटलं, तू राजाला भेटून त्याला आपल गधर्वगान का ऐकवत नाहीस? राजा नक्कीच तुम्हा सन्मान करील."

भोळ्याभाळ्या राजशेखरने पुजाऱ्यावर विश्वास ठेवला अन् कुणालाही न सांगता तो सरळ राजाकडे गेला

त्या वेळी राजा सुप्रभात हा सकाळत होता त्याला गुप्तदेशकडून कळलं की त्याच्या शेजारचा राजा त्याच्या देशावर आक्रमण करायला निघालेला आहे परन्तु त्याचा सेनापती तापामुळ विळान्यावर पडलेला होता. राजा किंकर्तव्यमूढ होऊन चित्तंत बसला होता तेव्हाच एका तैनिकाने सूचना दिली की राजशेखर नावाचा गायक आपल्याला भेटू इच्छित आहे आणि गाण्याने आपलं मनोरंजन करू इच्छित आहे. त्याला येऊ घाव

काय?"

राजाने होके हलवून त्याला पाठवायला सांगितले. राजशेखर राजासमोर आल्यावरुन गाऊ लागला, त्याचा स्वर ऐकूनच राजा घमरला. त्यात वाटले की जणू काही त्याच्या देशावर दगूच्या हजार तोफा प्ल्याच वेळी गोळी दागत आहेत महालान्त्या राण्यास आवाज ऐकून वाटले की भीम तरंगिणी नदीच्या पुराचे पाणी कोप्तावत महालाकडेच येत आहे

राजाने क्रांधाने प्रथम विचार केला की गाणत्याची जीसच कापून टाकवी! म्हणजे त्याचा आवाज कायमचा बंद होईल. परन्तु नंतर आठवत की राज्याच्या दक्षिण दिशेच्या अरण्यात एक राक्षस फिरत आहे या गायकाला त्याच जंगलात नेऊन सोडला, तर राक्षस आपोआपच त्याला गिळून टाकील. त्याने ताबडतोब तैनिकाला आज्ञा दिली की या कर्णभेदी गायकाला राक्षसाच्या अरण्यात सोडून द्या.

तैनिक राजाच्या आज्ञेशानुसार राजशेखरला राक्षसाच्या अरण्यात सोडून आले. आतापर्यंतच्या अनुभवावरून त्याला हे कळत होत की, आपला आवाज इतका भयंकर आहे की सर्वजण घाबरून जातात त्याचा आपल्या आवाजावर पुरेसा भरोसा बसला होता त्याला विश्वास वाटत होता की राक्षसदेखील त्याच्या आवाजापुढे टिक् शकणार नाही,

इतक्यातच झाडांच्या फांचा

चासंबा

गाजसुळ्यांप्रमाणे तोंडतं समोरून, शतात एक खडक महेप्रमाणे घेऊन परत हत्तीप्रमाणे होत राक्षस त्याच्याचकडे येताना त्याला दिसला राजशेखरला महाताच तो राक्षस म्हणाला, "कितीतरी दिवसांनी आज एक जिवन्त माणसावर नजर पडत आहे हा हा?" आणि हसतच तांबलाव घाबलं टाकत तो त्याच्याचकडे येऊ लागला

राजशेखर प्रथम तर त्याच अगडबंब दारीर अन् त्याच्या हातातला खडक पाहून घाबरून गेला, पण नंतर धैर्य एकवटून गभीर गर्वना करत म्हणाला, "अहा देवाची करणी पहा! या अभय राक्षसाचं मरण माझ्या हातूनच तिथिलं आहे." इतके बोलून तो गळा काढ-पाहून गाऊ लागला

33

ऑगस्ट, २०००

राजशेखरच गाणें ऐकताच राक्षसाच पुढे येणारे पावून एकदम थावल त्याची पांवल अडखळू लागलीं. अन तो (जान) पडला पुन्हा उठता तो ओरखल "बन्धू का हे गाणां बंद हे गाण माझ कोन तर फाटून चाललेत"

राजशेखर यावरून समजला की आता राक्षसपासून काही धोका नाहीय. गुलट त्याला सतावामेला राजशेखर आपलीच जोरात गाऊ लागला. नंतर जरा थांबून तो म्हणाला, "मी कण-वेदक गायक आहे जोपर्यंत माहा गाण पुर्न ऐकाणार नाहीय तोपर्यंत मी थापणार नाही. इतक बोलून तो पुन्हा गाऊ लागला.

राक्षसाला ता कर्णभेदी गाणन ऐक्येनाले झाले तो ओरडत जंगलाकडे पळाला. राजशेखर गाताना त्याचा पाठलाग करू लागला.

त्याच वेळीं शत्रुराजा मारुण्ड आपल्या सैन्यासह भीम तरंगिणी राज्यावर हल्ला करायसाठी त्याच मार्गाने येत होता. पर्वताकड राक्षसाला आपल्या भराकडे पळताना पाहून सैनिक भीतीने कापू लागले. मारुण्डही हे दृश्य

पाहून घाबरून गेला. त्याने विचार केला की या राज्याचा एक नामान्य नागरीक हत्यारा शिवस्यच एका अक्रान्धविक्राळ राक्षसाचा पाठलाग करत आले. तेव्हा इथले वैदिक विजयी बहादुर असतील. त्याने आपला घोडा ताबडतोब पागे बळवला अन् आपल्या सैन्यालाही परत फिरावची आज्ञा दिली.

इकडे राक्षसाला वाटेत जितके सैनिक भेटले, त्या सर्वांना आपल्या खडकाने मारत तो पुढे धावत होता. यामुळे मारुण्डच्या सैन्यात दाहका योजला. राक्षस स्वतःला बाचवण्यासाठी विध्य पर्वताच्या एका गुहेत लपला.

मुमहेशानी राजाता जंथ्हा ही बातमी सांगितली तेंव्हा त्याला हे समजायला वेळ लागला. ही की शत्रुची कटकट स्पष्टी. एकवमच राजशेखरच्या गाण्यामुळे टळली. त्यामुळे राजाने त्या दिवशीच मोठ्या सन्मानाने खूपरीं अन दौलत राजशेखरला मेर दिली. त्याबरोबरच त्याला कधीही न माणयाचीं झपथ घालून त्याला आस्थानात नोकरीही दिली.

कावेरी अंत्येच्या वाटेचा पुकला पळव कुमकोणमुयेणामूर्खीच मळतूच निरवितानहूत ही ज्योनगारे आहेत. कळतू, एते काळी हातासागवरीन लाव्यासरा काय प्रसिद्ध होते. तिरुव मेनहूत ने प्रसिद्ध व्ययकार. तिरुवम गमायामी शास्त्रीवार व प्रवत्तू सम्यक्सुखारकश्रीधर आख्या (ज्यांना आय्यवत्त नावाच्या सन्माननीय पदवीमुळे ओळखले जात असते) यांचे जेवासायान होव. श्रीधर आख्या यांनी तिरुवामन्तूरमध्ये आपले व्यक्तिपूर्ण व आध्यात्मिक जीवन घालवण्यासाठी न्हैसूरामर्कत परियंगदाचा त्याग केला होता. त्यांच्या करुणा व मानवतेच्या गोष्टी धीराप्रेमाव कथांपांथे विवेच प्रसिद्ध आहेत.

एकेकाळी आपल्या पातेल्या शाल संस्काराच्या वेळी गवैमनमळ त्यांचे पण मोर्धन तिरुवन श्रियांना नां आगरी वजे अन्

कावेरीच्या किनारी - १०

लेखन : जयश्री महाशिवंगम

दक्षिणेतील बनारस

चित्रक : गौतम सेन

दुर्लभ दिसून देता. मुकून तो राबून अनयेंच कळीणहिनगम दिखून होता. त्याला पाहून अय्यवे इत्य हयेंने अन्न भाजे, ते लवकर खात गेले अन आहारासाठी शिजवलेले अन्न आणून ते त्याच्यापासून त्यांनी पोचकते. आहारा भाजी पिकले व त्यांनी सन्मता विधी पूर्ण करायला सत्ता दिला. अन्ना खुपचम अन्न भराहून त्या आहाराला पल्ल जाताना पक्षत राहिले. यानेच त्यांनी प्रासण्याच्या गाणी दुर्लभुर लेखले व स्वतःच रागळ संस्कार पूर्ण केले.

कुमकोणकला 'कावेरीची काशी' म्हटले जाते. कावेरीच्या दक्षिण किनारी असलेले हे शहर काय सगळ व भुक्कत आहे. कावेरीची सहायक नदी भरानलग हे सुद्ध हयेच येथून कावेरीला मिळते. तळ्या शानकापासून कुपकोण कावेरीच्या कळ्याचे धार्मिक, सांस्कृतिक व आर्थिक केन्द्र आहे. येथील रेसोम बकापसच्या भुवेगला फार महत्त्व आहे. त्याप्रमाणेच कळी व

धातूचे ओवीब काम पितळी भांडी बनवणे व सोन्याचे दागिने बनवण्याकरी या गांवाचे वैशिष्ट्य आहे. येथीस कला-विद्यातयाने किर्लोक भुक्कत चित्रकार व मुर्तिकारांना मार्गदर्शन केलेले आहे. रौप्यमधून वेणान्या प्रवाशानी या नगराला खर विजयाचं काय

२८ वि. कुमेश्वर आनंद

ऑगस्ट, २०००

३४

चांदबा

ऐरावतीश्वर आलय

मेट मल्लन दित्तेर आः गुजराती व्यापारी मोतकाच संख्येने इथे येथून राहिलेले आहेत.

येथील संरक्षणी कला प्रहा चिबानराज कित्येक सिक्कन अध्यायन व अभ्यास करून आले आहेत. यासाठीच कुंभकोणमला दक्षिण भारताचे 'भेम्बिबे' म्हटले जाते. हे मंदिराचे जगादी आहे इथे समजूनरळ ६० मंदिरे आहेत. येथील कुंभदेवन आहे कुंभेश्वर. याच्याच नावावरून नभाचे शब्द 'कुंभकोणम' पडले आहे हे मंदिर नगराच्या अगदी मध्यात आहे. सिंग व नागाचे मृगन पाहून एक पौराणिक कथा इथे प्रचलित आहे. महाप्रतापच्या काळीस जंगोदय विजाने झरोटोला सर्व जीवाची

दिव्य बीजे विली व त्यांना असे सांगितले की ही सर्व बीजे जमूनाने मारलेल्या एक कुमस्त ठेवावी. त्यांना असा निर्देश पौचला की भित्त पटावी या कुंभार्थी पूज करारी व प्रत्य आल्यावर मेरु पर्वताच्या शिखरावर लह सोबून बावा. परंतु पाण्यामुळे हा कुंभ फोडलावरून बातून गेला. जन् शेंवटी येथून कुंभकोणम येथे धावला. जिथे त्या त्यांनी पोंचले व बाण चावतून त्यांनी कुंभ मोकून राखला. कुंभाच्या वस्तु किर्तिराव्या दिवशी पळून गेल्या. महाप्रताप फुड व पायसई कुलर (सुपर्णकलांच सरोवर) या शेन त्यांनी अमृत सांखले. शिवाने अष्टन भिक्कूंना किंवा कमले व शेंवटी त्यांच्याबरोबरच विलीन झाले. गुजनागुडीच हे अस्तित्त्व अस्तव्याने त्याला आदि म्हटले जाते. याच अर्थ 'सर्वप्रथम' असा होतो.

आदि कुंभेश्वर हे कुंभकोणमचे त्यांनी मोठे मंदिर होते. १००० वर्गमीटर इतक्या क्षेत्रात परमहोसव या मंदिरात तीन गुरु आहेत. या मंदिराच इतिहास ७ व्या शतकापर्यंत मुरू होतो. संस्कर व अण्ण यांच्या मंशामे याची प्रगोसा केलेली आहे. १६ व्या व १७ व्या शतकात मोजक्यादक्या नावक शाहकांनी इथे कित्येक मिरिनी केले. अन्धुततया बायकांचे भव्य मोर्चिच दिशितर याने महाप्रताप कुंडाच्या ओसापार १६ मंश अन्ध सरोवर, विहिली व घाट बनवले. ते एकपर मोठे विज्ञान तत्त्वज्ञ व मानवतावादी होते. त्यांनी विहिरी निस्कारणो जमसेवा केली. अय्यन नावाने प्रसिद्ध असलेल्या या मंज्याला अय्यनकुलम् सरोवर, अय्यनकोणम् (मार्ग) व अय्यनकडे (वाजार) सारख्या विद्वेक सार्वजनिक निर्मितींमुळे आजही येथी किस्स शकत नाही.

कुंभकोणमचे दुसरे अस्तव्याचे मंदिर आहे. मन्व्या शतकात जौल-मुगाचे बागेदरा मंदिर हे मंदिर म्हणजे प्रार्थिक

चौल-मुगाची मूर्तिकला व वास्तुकलेचे सुंदर कुंभारण आहे. मंदिराच्या दिर्घावर दिव्य वरप्रदायणाच्या कला-शुद्धतेच्या सुंदर व अलंकृत परंपराची मंडीदा. जिथे खोशली गेली आहेत.

चौल-मुगाचे

एकदमच एका निजाला समर्पित असे सुन्दर मंदिर आहे. सारंगवाणी. येथील मूर्ति आख्या झोपलेल्या आहेत. मुख्य देवताय एक सुंदरता त्याच्या रूपात कोलेले आहे. रथाबरोबर चौलु सुधवणारे बुध श्रेणीचे भोटे, ठनी व चाके बनलेली आहेत. नायक सांबावी यात नंतर बाग मजली गोरुपुंजी भरघातलेली आहे.

कुंभकोणमपासून ५ कि.मी. दूर देवकोणर नावाचे एक आख्याली (प-ल्ली) चौल मंदिर आहे. या मंदिराचे मूर्तन बहुधा

मूर्तिकलांचे शास्त्रीय स्वरूप आहे. येथेले आहे. याचा मुख्य

भाग एक विज्ञान रथचे रूप घेतलेला असा आहे, तो रथ घेई

ओढून नेत आहेत. येथील चित्रकला व मूर्तिकला म्हणजे

संपूर्ण असे खचितच आहेत. मंदिरासमोर अंजनाच्या काही

शक्कला हत्यारास भक्ता किता कर त्यासून रांगीतल्ल आवाज

निजतो दादासुम् ही परीयतीची पूर्वाची चौल राजधानी होती

कुंभकोणचा सर्वात मोठा मंजोत्सव म्हणजे महाप्रताप

हा प्रतापच जुलुचीच्या कुंभमेळमप्रमाणे बाए र्वागिदर देतो

जेकाचा असा निस्सन आहे की या दिवशी भारतातल्या

सर्व नगांचे पाणी जमीनीच्या अडून बहाते आणि कालीला

देऊन मिळते. त्या दिवशी पवित्र झणांमळे हजारो अशाळ

इतक्या येथी महाप्रताप कुंडात डुबवी मारण्यासाठी जुततात.

मानसामुल इतक्या दूर असतो की कुंडात जपरां देखील पाणी

लुटे विसत नाही. असा यापुढीचा महाप्रताप महाप्रताप म्हणजे

१९९२ मध्ये शला होता. कुंभकोणमच्या आसपास काहींच्या

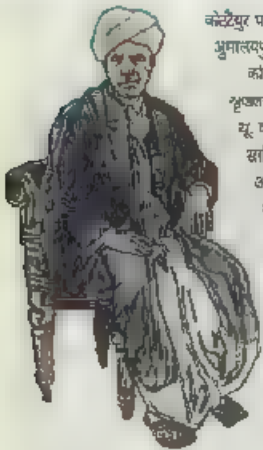
किनाऱ्यावर किचक अशा गावे पसरलेली आहेत, की जी

वभिळाकुच्या अनेक माझन संगीत रचनाकारांची आणि

रागीतांची मनरचना किंवा निवारल्याने आहेत. ज्या

महाप्रताप कुंड

कॅप्टेन पापनसम, स्वामीने (आपल्या तुला कानिये किंवा मुला) मलिकमार्ग प्रसन्न भुगतयपुन, कानियेसम आणि शिरकस.

कॅप्टेनने अखेरच मयमामोबाबा आदर्श विद्यालय व समीतकाची एक पुण भूकताच ठरार केरी की, त्याच्यातील काहीची नावेच येरी काहेत. यामुळे पापनसम यू. व्ही. स्वामीनाथन सेक्यर (१८५५-१९५२) यांनी श्रममयकातले नमिच खात्रिय पुनर्बावित केले. आज त्यांना तमिळ-तारा (तमिळ गेलमड) नावाने ओळखले जाते त्याचे मूळ महाविद्यालय टी पी मीनाक्षी मुंदरम पिट्टे मुद्रा म्क महान विद्यालय आणि संगीत रचनाकार होते 'गोपालकृष्ण भारती नन्दन चोथिम ने नेरक) आणि मेवनागमम गिहे. पहिली तमिळ कादंबरी 'अतापु मुवतयन' चं लेखन 'हेनरिजत कांरी कितापो वाहने व सिङ्गाच पापनने शीलन शार्थ येत. यू. व्ही. स्वामीनाथन अखर कुममश्रम महाविद्यालय (कनक वपे व्याख्याता पट्टम १९६९) कुममश्रम आवासानाच्या रवा साबत पममका रान्याला कधीही फिरक नये त्याचं नाव आहे श्रीनिवास रायानन त्याचे अध्यक्षकी रणेच झले होत या ने यमोना माहीत सांगेप भारतचे हा अभूतपूर्व पहिले पुणव रान्या विश्वनाथ महान मोफतहाका रवाने प्रसिद्ध रान.

कुममश्रम सोडल्यानंतर कावेरी धिपुनम् नरन वळव आशुत अन्पनत जेल्कु ट कनकु नी म्दुन माननी जने वाच्या

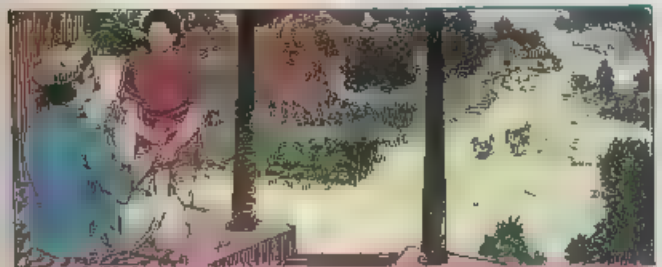
गोमुबाब गारर निमान निमाप केले गेले आहे मनमका चोत वस्तफलेत करेपछवम सिधले आहे स्वामीनाथन मुख्य मध्यम कला पु न सिद्धभाणे रथाने रूप नाका केलेला आहे याची निमित्ती कुममश्रम तुनीम (१९५८ १२ ८ या काळात जेन्नी गेरी होले

इयन काली वि.पी. दू लंक्वईसकुर मध्ये लंमेळनाडुचं सर्वात मोठे देवाय आहे ते महासिरेक्कर रुपी किताबा समर्पित आहे रणे लाफलाया एका निशेष लावल्या नावे बाळ 'पल्लमम' म्हटले जाते, या निवाल गदिरीची शिखरे आंबाशय भुच आहेत त्याच्या आनीत भर्तीक १९०० वर्ष जुने अभिरक्ष शायकले आहेत याच कोतयम आता मयमामाहा रानद, अण्ण म्दुमिळकयचाम प्रमाणे पायच्या जात असत.

कावेरीचा मुठील पडाय आहे. गौतमय मयिळुई पिकमक्कम याचा आदिक अर्थ आहे असे रमान मी जेथे पयू त्या कालात मयूय मयें शिवा साकूम घात हा नमकावेरीनेच येतूने पवित्र रथस आहे हजाते तीर्थयात्री ओक्टोबर नोव्हेंबर माहेत्यामधे येणाऱ्या कहेमुखय या शिबरी रथे स्मर करणाऱ्या जीमा छोतात कवणीशी बुळलेल्या गीत व म्दुमकात्यामधे पवित्रमयी प्रमाणे 'मयूर' चे ही शिवाय रथान आहे

श्रीनिवास रामकृष्ण

पिशाचांचा सूड

चामनपुरीमचं श्रुमेन ताचाचा भे करण होता लहलेपणीच त्याचे भाईरा प वाचने होत त्याच्या मामाने काही दिवस त्याची काळजी घेतली; पण दुर्भाग्याने तोही या जगान काढला नाही श्रुमेनची काळजी घ्यायला आता त्याच्या कुटुंबात कोणीही नव्हते त्यामुळे गाववाल्यांनी धडून त्याचे पालनपोषण केले यंत्रा हा यावर तो नडाक आणि मिहल साहसी युवक ठाणजला

श्रुमेनस ही आता सररा गावच त्याचं मायबाप लेने गावात काही रुप वाच अन्पय किंन समरम रायला तर तो कुणीही न रागता त्या कामात मनापासून महत करी अन् प्रयोक क्षम इतक पूर्णनेन करी कि त्यान कसली खांद काढायला जागा नसे. खरी सर्वांचा पिकांच खेगी जनाबरापासून रक्षण करी गावच्या वकऱ्या पुनून घेऊन जगाया लाडकाशी लढायला तो घायरत नने सर्वेजण त्याची

तादीक करत या म्हणण श्रुमेन खराच वूर वीर आहे जने नाब, नस काप

एके दिवशी गावचे पंडित अनिलदासी यानी त्याला बोलावून म्हटले 'ओ हा! तुला कदाचित माहीत नसेन की गावाच्या सीमेवर शिचेच्या बनेत दोन पिशाचांनी आपला म्दुडा बनवला आहे. काहानून परत येणाऱ्या आपल्या प्रत्येक गावज्याला रात्री ती श्रास देतात शारा गाव त्याना भिऊन लगे याशिवाय आरने म्दुडाच मोणिनवेरी मिहल पीठ मन्दिशत भुचा लुन नन् पुन अग्याच्या हेनून येणा आहेत ही पिशाचा त्याच काही अमुम करू शकतील त्याच अर तू रक्षण केलेस, तर मी तुला राजवाड्यात चांगल्या पदावर नेकरी मिळवून देऊ शकेन."

श्रुमेनने मोठ्या श्रमेने शास्त्रीबुवाच बोलेण फेकल नहर तो म्हणाला पंडिताजी, मला या गावात करमनाच रास नाहीने मी इथे आणामान

आहे. राज्याच्या महालात नोकरी करायची माझी मुर्खीच इच्छा नाहीय. तरीही राजाचं रक्षण करणं हा आपला धर्म आहे. आपल्याला ही मोठी सौभाग्याची गोष्ट आहे की राजा आपल्या परिवारासह आपल्या गावात येत आहे. अन् ते आपले धाडूणे असतील आपण निश्चिंत रहावं! त्यांच्यावर बसलीही आच येणार नाही मी पिशाचांना पाहून धेईन.”

शूरसेन त्या राजी चिचेच्या दाट झाडाच्या मधे जाऊन लपला. त्याने एका विहिरीच्या काढक्यावर दोन पिशाचां बसलेली पाहिली त्यांच्यातलं एक अंच अन् दुसळं होतं दुसरं बुटक अन् जाडगेत होतं दोघे आपसात बोलत होती.

अंच पिशाच सांगत होतं, ‘आपण ज्या

ऑगस्ट, २०००

40

सुंदरशा सरोवराजवळ रहात होतो, तिचे हा घमेंडखोर राजा सैनिकांसह शिकारीला येऊ लागला. एकांतमग धाव्यामुळं आपल्याला ते स्थान सोडाय लागलं आता आपल्याला त्याच्यामुळेच वाणेव्हया जाणी रडव लागत आहे. आता आपल्याला त्याच्या मुढ घ्यायची मुंदर संधी मिळत आहे. तो अुवाच इथे सहकुटुंब येत आहे’

‘ह, ही खरच अुत्तम संधी आहे. फक्त राजाच का, आपण त्याच्या संबंध कुटुंबाचाच नाश करू. मारून टाकू त्यांना.” बुटका पिशाच बोलते

‘ठीक आहे राजाचा रथ गावची सीमा पर कायल डोंगराजवळ वळेल, तेंव्हा मी बरून एक वजनदार शिळा त्याच्या रथावर द्यालून देईन म्हणजे सारा परिवारच मरून जाईल” त्या अुच पिशाचांने म्हटले

‘खरच चांगली संधी आहे. केवळ राजाताच का, आपण सार कुटुंबच मारून टाकू.” बुटका म्हणाला

‘ठीक आहे. राजाचा रथ सीमा ओलांडून डोंगराकडे वळेल. तेंव्हा मी बरून शिळा टाकून रथातल्या सान्यांनाच त्यालाही दाबून मारून टाकीन.” अुच पिशाच म्हणाले

‘आणि त्यातूनही तो वाचला, तर मी पूजेच्या मांडवात आग लावून सर्वांना जाळून मरून करीन त्याचं.” बुटका हसत बोलला

‘पण या शेव्ही संकटांतून राजा वचून निघाला, तर काय आपण थुप बसणार?’ अुच पिशाच हे रोवून काडी तरी विचार करू लागले, थोडा वेळ गप्प राहिल्यानंतर बुटक्या

चांदोबा

पिशाचांने अचानक चुटकी पाववली अन् हसत ते म्हणाले, ‘ नाही राजाचा सुट घेईपर्यंत आपण कधीच शांत बसणार नाही आपण तू त्याचाही विचार केलेला आहे. तू अगोदरच राजाच्या पानाच्या डब्यात एक विषारी विंचू बनून विसं जर या सान्या धोक्यापासून वाचून राजा सुरक्षित महालात शोचलाच, तर रात्रीच्या भोजनानंतर पान खाण्यासाठी जेंव्हा डबा अुघवेल, तेंव्हा त्यातून मिष्टून तू त्याला दख मार.

‘मी राणीच्या सान्याच्या फु लाच्या टोपलीत दोन डोक्यावाला विषारी साप बनून अगोदरच लपून राहीन सकाळी राणी जेंव्हा फूल घेण्यासाठी टोपलीत हात घालीच, तेंव्हा मी तिला दसेन

‘जा, जा तू किती छान अुपाय दोंजला आहेस’ जाला यामुळे ते नवीन धावणार नाहीत आपण सूड घेतलाच अरं समज आला.” अरं म्हणून तेही खदाखदा हसू लागले अन् सुशीनं अुळ्या मारायला लागले.

हसूच दिवशी संध्याकाळी शूरसेन गावच्या सीमेवर अुभा उहिला. राजाचा रथ येताना पाहून त्याने संकेत करून रथाला धांबायची खूण केली अन् त्यांना सावच करता म्हटले, ‘पुढे डोंगराकडे जाणार वळण फार धोकादायक आहे वळल्याबरोबर वेग एकदम वाडवा तेथे राजा संकटात सापडायची भीती आहे. म्हणून खूपच सावध रहा राजांने हे बोसणे ऐकले तो अजून धोक्याच्या शंकेचा विचारच करत होता इतक्यात वृद्ध मंत्र्याने सांगितलं की मला या मागाची माहिती नाहीय. तेंव्हा हा माणूस असं चांदोबा

सांगतोंय तम करण्यात भलं आहे

शूरसेनने सांगितल्याप्रमाणेच सारथ्याने रथ चळवला. ते वळण पार करलाच खूप वेगाने रथ पुढे झाला. तेंव्हाच टेकाववरून एक मोठा खडक खाली आला. राजा अगदी डोडक्यात काचला हे वस्तं झालं यावरून सर्वजण अुचिंत झाले पण वाहूनही जास्त आश्चर्य अहांना घाटलं, की या धोक्याची कल्पना शूरसेनला काही आली? काहीही असो सर्वांनी त्याच्याजवळ कृतज्ञता प्रकट केली यज्ञी व संनापतीने शूरसेनचा सम्मान करण्याची राजाला विनंती केली राजांने तें मन्य केलं

यामुळे रथ थांबत पोचला ग्रामीण संस्थानती राजा व त्याच्या परिवाराचे स्वागत करून त्याच्यासाठी एक मंच बनवला आणि राजा

41

ऑगस्ट, २०००

राणी व राजकुमारी यांच्यासाठी आसने बनवली गेली. राजा वेंकडा मंचावर चढू लागला. सेंव्हा शूरसेन पुन्हा येऊन म्हणाला, 'महाराज, आपण तिथेही जे ठेवलेल्या आसनावर बसू नका. एका बाजूने फक्त मंचावर चढून दुसऱ्या बाजूने खांदी अगुता आसनावर मुळीच बसू नका, नाहीतर काही अनर्थ होईल.'

सह पिशाच मंचाखात्री तयून आपला निष्ठावासाठी बसले होते. ते राजाची मंचावर चढायची बाट पहात होते. राजा, राणी व राजकुमारी जसे मंचाकडे पुढे सरकते असे जवळ पोचले; त्यावेळी त्याने मंचाला आग लावली अन् म्हटले, 'राजपरिवाराचा नाश होवो!'

परंतु तोपर्यंत परिवार मंचाच्या दुसऱ्या टोकाला गाऊन पोचला होता. ते सर्वजण जळून

ऑक्टोबर, २०००

जाण्यापासून बचल्यात बाचले. पंच पहाता पहाता जेवून खाऊ झाला, रात्रभरात घामुळे बाह्यकार माजला. हा अपघात कराय घडला हे कोणातच कळले नाही. सर्वजण आश्चर्याचकित झाले होते.

मंत्री व सेनापती यांना शूरसेनवर कांका येऊ लागली. ते राजाला म्हणाला, 'पाला आपल्यावर प्राणसंघट आहे, हे कासे कळले? हा जादूगार असावा अशीही शक्यता आहे. कदाचित हे सर्व घातक कारस्थान असेल. जेवून सय्या गोष्टींना पत्ता लावून नाही, तोवर यालाच कैद करून ठेवू.'

'ठीक आहे,' राजा म्हणाला.

सैनिक त्याला कैद करायला पुढे झाले, त्यावेळी ग्रामाधिकारी राजाला म्हणाला, 'महाराज, मी याला लहानपणापासूनच ओळखतो. हा अनाथ आहे, पण मोठा परीपकारी आहे. दुसऱ्यांचे भल करणे याचा स्वभाव आहे. आणि मज तंत्र, जादू ऐवजी मंचाच्याही बाजूने काहीही संवध नाही.'

तेव्हा शूरसेनने मोठ्या शांतपणे राजाला पुन्हा म्हटले, 'दोन पिशाचांच्यामुळे आज रात्री आपल्याच राज्यहालात आपलेच राणीसहचानं प्राणधोक्यात असतील, मी बरोबर राहितो नाही, तर आपण दोघही बाचणं अशक्य आहे.'

मन्त्र्याने सल्ला दिला, 'महाराज, कुलाष्टी राजवाड्यात येऊन पत्ता रात्री येणा संकट जाखरेच आले तर हा त्यातूनही आपल्याला बाचवू शकेल. आतापर्यंत याने दोन संकटातून आपणाला वाचवले आहे.'

राजाने हे म्हणणे मानले, शूरसेनही

चादोवा

परिवारासह राजभवनत आला. राजावर येणारी संकट पहाण्यासाठी मंत्री व सेनापतीही तेथे पोचले.

रात्रीच्या भोजनानंतर राजा वानाचा उवा अघडणार, इतक्यात शूरने दबा आपल्या हातात घेतला. त्याने स्वतःच तो अघडला, त्याच्या आज बसलेला शिंथू शूरसेनला हक मारणार, इतक्यात त्याने दबा बंद केला.

त्यानंतर त्याने पाहिले, की राणी फुलाचं टोपले घेऊन त्यातून फुलं घेण्यासाठी टोपल अघडणार, इतक्यात शूरने तिला थांबवून स्वतःच मजकण अघडले. तेंव्हा त्यात जणून बसलेला साप फुत्कारून लागला. शूरसेनने तत्काळ झापटण बंद केले.

सर्वजण हे पाहून चकित व भयभीत झाले. शूरसेन राजाला म्हणाला, 'महाराज, आपल्या सैनिकांना सांगा की दबा अन् फुलांची टोपली मोठ्या फाळणीपूर्वीक जमिनीखाली सहा फूट खोल गाडून टाका. ही दोन दुष्ट पिशाचां आहेत. अन् परिवारासह आपला सूरध्यायला तं टपत होते.'

नंतर त्या दोन पिशाचांची मोष्ट त्याने राजाला ऐकली.

शूरसेनची वीरता अन् परोधकाखुशी यावर राजपरिवार मुग्ध झाला.

राजकुमारी म्हणाली, 'महाराज अश्ववीराना तर तुमच्या सैन्याचा सेनापती करावला हवा.'

सेनापती आणि मंत्री यांनी आपापल्या पदावर बसा येत आहे, असे पाहून म्हटले, 'महाराज असा सर्वगुणसंपन्न व्यक्ती तर युवराणीलाही योग्य वर आहे अन् आपला अतृप्तकिन्नरी व्हायला योग्य आहे.'

राजाचे सर्व गोष्टींना एकच उत्तर होते - 'ठीक आहे,' शूरसेनने मगल विचार केला कि राजाचा आपला स्वतःचा असा काहीही विचार नाही. तो सर्वोच्चाच विचारांना, 'हो, ठीक आहे,' असाच म्हणतोय. असा व्यक्तीजवळ एक क्षणभरती रहाणं धोक्याचंय आहे. म्हणून तो अशक्य तिथून अडला अन् 'आपल्या आजारी पित्याला पहाण्यासाठी आताच मला गात्री गंत पाहिजे' असे सांगून तथून निघून गेला.

चादोवा

43

ऑक्टोबर, २०००

त्रास

एकादा अनुवाक्याच्या विसरात राजपुत्राच्या हाकला विहिरी ओढून गेल्या. त्यामुळे पाण्याचे पात झाले होते. लागले परंतु गावबाहेर धका मोठ्या तलावात अजूनही पाणी होते. तोंड तिथूनच पाणी आणत असत.

कृष्ण हा गायच्या दहा कुटुंबांसाठी बाळ्यांमधून पाणी आणत असे आणि प्रत्येक कुटुंबाकडून त्याबद्दल पार मरिठा दहा रुपये घेत असे. कुम्याकडेही तो कधी खाऊ येत नसे.

तो ग्रामाभिक्रमणे काम करत असे. अन् रोज खाऊ न करता सर्वांना बेजेकर पाणी आणून देत असे. एके दिवशी पायात काटा मोडल्यामुळे तो पाणी आणून देऊ नसला नाही. घराच्या मालकांना नव्हा ही गोष्ट कळली. नव्हा त्यांनी महिनाअखेर एक दिवसाच्या खाऊबाचे त्याचे पैसे काढून घेतले नाहीत अन् पुन्हा मरुती त्याला दिली.

परंतु धीरबाहु नावाचा एक प्राचा मालक पार आठून होता. त्याने आज एका दिवसाच्या खाऊबाचे पैसे एक रुपया त्याच्या माहेरगावच्या एका रातून काढून घेतला.

कृष्णाने वितली करत म्हटले, 'मी रोजच अगदी बेजेकर तुमच्या घरी पाणी आणून देतो. केवळ एकच दिवस पायात काटा बोकल्यामुळे मला पर त्रास झाला अन् मी पाणी आणू शकलो नाही. नव्हा त्या दिवसाचे पैसे काढून घेतले नाही पाटा.'"

"तुम्ह्या बासाचं आम्हाला काय?" कृष्ण पुढाच्याने विचारला.

एके दिवशी धीरबाहुच्या घरी पाहणे आले. कृष्ण त्या दिवशी जाणूनबुजून त्याच्या घरी पाणी द्यायला गेला नाही. परच्या मालकाना हे कळले तेव्हा धीरबाहु लपू चिडून म्हणाला, "काल पाण्याबाबत आम्हाला किती त्रास झाला माहीत आहे?"

तुम्ह्या बासाचं मला काय? घाटने तर एक रुपया काढून घ्या! कृष्णाने नेमिकीने उत्तर दिले.

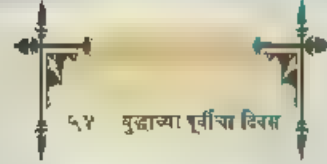
धीरबाहुकड आता काहीच उत्तर नव्हते!

आगस्ट, २०००

44

चांदोबा

महाभारत

सर्वात आगावर भीमाने युद्ध सुरू केले. ना भयानक रूपाने सिंहेनाद करत कौतुकसेनेवर तुटून पडला. पावर दुर्योधन दुःशासन, दुर्योधन, दुर्योधन इ. अनेक योद्ध्यांनी भीमाला घेरले त्या सर्वांचा सामना सुपराडव, अग्निमन्यु, नकुल, सहदेव, धृष्टद्युम्न आदींनी घेता हळू हळू युद्ध सर्वच क्षेत्रावर पसरले.

सर्वप्रथम मोघा आणि कर्जुन या व्यात द्वंद्वयुद्ध झाले. दोघांनीही आपापसात सातत्याने लागता पराक्रम दिला. या दिवाय सात्यकीने कृतबर्माबरोबर, अग्निमन्युने बुध्दबल (कोसलराजा) बरोबर, भीमाने दुर्योधनाबरोबर, दुःशासनाने

नकुलशी, दुर्योधन सहदेवाशी युधिष्ठिरने शल्यशी, धृष्टद्युम्नने द्रोणांशी, धृष्टकेतुने बालिकेशी, धृष्टीक्याने अलवसबरोबर, शिखण्डीने अश्वत्थामाशी, विराटने मगधनशी त्याप्रकारे द्वंद्वयुद्धे संधवशी द्वंद्वयुद्ध केले. पण याच्यात कोणीही हरत नाही. ते युद्ध संपून पहल्यासारखे होते.

यानंतर दोन्ही दलांमध्ये अन्दाधुनद युद्ध झाले. पण भीष्मने आपल्या प्रतापाचा उत्तम परिचाय दिला, सर्वप्रथम त्यांच्या नीरसेवर चकित झाले होते. ठीक दुपारी भीष्म पांडवांच्या सैन्यात घुसले. त्यांच्या क्षणासाठी दुर्योधन, कृतवर्मा, कृपाचार्य, शल्य व दुर्योधन यांचे येअून पोचले.

चांदोबा

45

ऑगस्ट, २०००

शुतर एका हत्तीवर स्वार होऊन शल्याशी
संघामला आला. पण त्या सुडात जल्मी
होऊन हत्तीवरून खाली पडला. ते पाहून
शुतराच्या माऊ श्वेतु याने एका रात्री एकच
वेळी सात कौरव योध्यांना तोंड दिले. त्या
भयंकर युद्धात शल्य मरतामरता वाचला.
परंतु भीष्माकडून श्वेतुचे रक्षण
करणपासाठी पांडवांना भयंकर युद्ध करावे
नागले. याच्या परिणामस्वरूप दोन्ही
पक्षांमध्ये भयानक युद्ध झाले. श्वेतुने आकी
सर्व कौरव योध्यांना पळवून लावले आणि
जर श्वेतु भीष्माशी मिळला नसता, तर
भीष्मांनी पांडवांच्या अधिकाऱ्या सैन्याचा
सहारा केला असता. श्वेतुने आपल्या
पराक्रमाचा अदभुत परिचय देऊन शेवटी

भीष्मानाही माघार घ्यायला भाग पाडले
यावर पांडवांनी हर्षनाद केला.

भीष्म मागे हटल्याबरोबर श्वेतु
धृतराष्ट्राच्या पुत्रांजळ पौचला कौरव
सेनेचा नाश होताना पाहून भीष्माने पुन्हा
श्वेतुकडे मोर्चा बळबलत भीष्माच्या
मदतीला आठ कौरवयोद्धे आले अन् गर्वांनी
बरोबरच श्वेतुवर बाणांचा वर्षाव केला.
तरीही श्वेतुने सर्वांना बरोबरच तोंड दिले
अन् भीष्मांना अनेक प्रकारे त्रास देता
पहाणाराना तर असे वाटले की, भीष्म
श्वेतुच्या हातून पराजित होणार. त्या जुद्धात
श्वेतुचा रथ तुटला. भीष्माचा वध
करणपासाठी श्वेतु गव्हा व्हेऊन त्याच्या
रथावर आला. त्याच्या गदाप्रहारांनी

भीष्माचा रथही नुकला. भीष्माला प्रथमच
माहीत होते की आपला रथ तुटून म्हणून
ते आपल्या रथातून उतरून दुर्गम स्थान
चढले आणि श्वेतुवर तुरुन पडले.

श्वेतु आपला रथ सोडून पृथ्वीवर उभा
होता, ते पाहून सात्यकी, भीम आरुमन्वू
वगैरे त्याच्या मदतीला येऊन पोचले परंतु
भीष्माने त्या सर्वांना दूरच अडवले.
त्यानंतर भीष्मांनी एका बाणाचा प्रयोग
करून श्वेतुचे प्राण घेतले. श्वेतु महाधीच
नव्हता, परंतु पांडवांच्या सेनापतींपैकी एक
होता, त्यामुळे पांडवांना अपार दुःख झाले
अन् कौरवांना आनंद. दुर्योधन बाळाच्या
मादाबरोबर नाचत मुरला.

श्वेतुचा मृत्यु झाल्यावर त्याचा भाऊ

शकु हा कुरुवंशाचा आणि कृतवर्माबरोबर
रुहाणाच्या शल्याशी युद्ध करायला आला.
तेव्हा सात कौरव योद्धे शल्याच्या
मदतीसाठी पुढ सरसावले. भीष्मही
यमाप्रमाणे शंखुवर तुरुन पडला, यावर
भर्जुन शल्याच्या मदतीसाठी येऊन पोचला.
शल्याने शकुचा रथ पोहून टाकला तेव्हा
शकु अर्जुनाच्या रथात जाऊन बसला.

भीष्म अर्जुनाला सोडून द्रुपदावर तुरुन
पडला आणि आपल्या बाणांनी दावानला
प्रमाणे द्रुपदाच्या सैन्याचा नाश करू
लागला. त्यावेळी भीष्माचे अपूर्व असे युद्ध
पाहून पांडवयोद्धे कांपू लागले, त्यांना तोंड
देणे पांडवांना असंभव वाटू लागले.

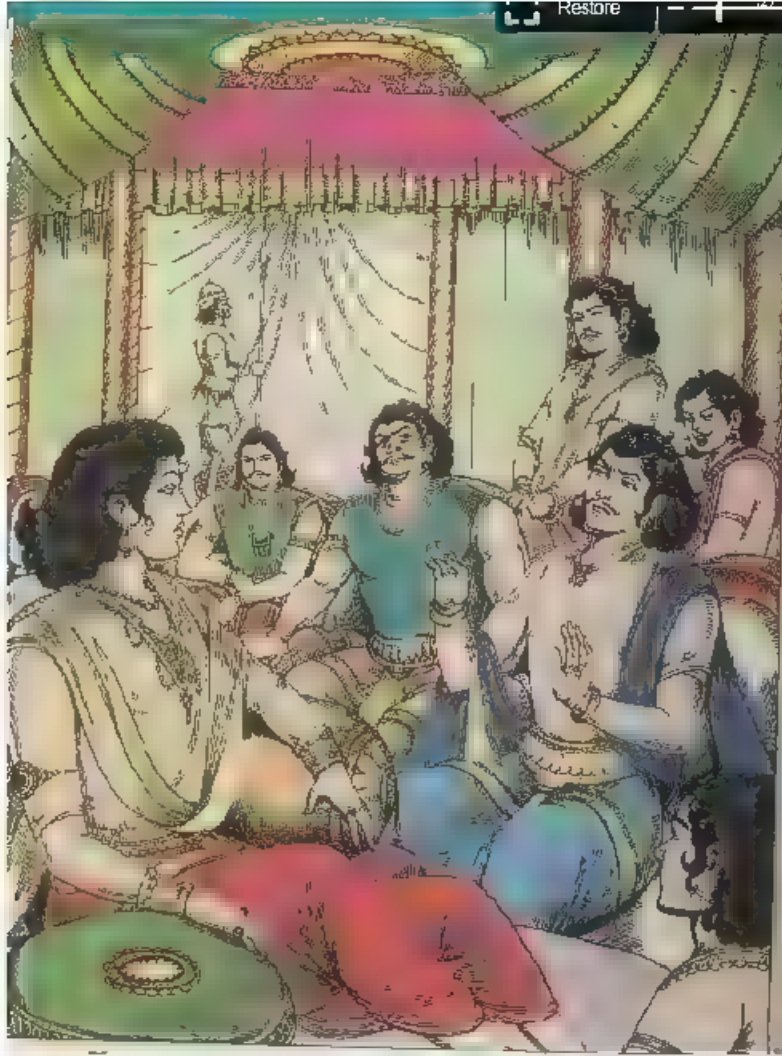
इतक्यात सूर्यास्त झाला, दोन्ही पक्षाचे
लोक युद्ध थांबवून आपापल्या विविरेत
परतले. भीष्माने जे भयंकर युद्ध केले होते

त्यावर दुर्योधन खूपच प्रसन्न होता, परंतु
पहिल्याच दिवशी आपल्या सैन्याची अपार
हानी पाहून युधिष्ठिर मात्र फार दुःखी झाला,
आणि कृष्णाजवळ जाऊन म्हणाला,
'कृष्णा, आज भीष्मांनी कसं दारुण युद्ध
केलेय! आपल्या सेनेला दावानलाप्रमाणे
जाळून टाकलेय त्यांनी! भीष्माना कोण
पराजित करू शकणार? त्यांना सामना
देऊन मी पूर्वपणाच केलेय, हे कृष्णा,
आपण लोक जगलात जाऊन आरामात
राहू, यामुळे याकी सर्व राजांना मरणापासून
वाचवता येईल. शल्याच्या आकांक्षेने मला
या परिस्थितीत आणून सोडलेय, माझे सारे
छोटं भाऊ जल्मी झालेत. आपण
आयुष्यभर तपस्या करू या. यज्ञा सांगा
की, माझ आला कर्तव्य काय आहे? युद्धात
अर्जुन तटस्थ रहात आहे. एकटा भीमच

यादोषा

मनापासून युद्ध करत आहे, अस वाटतय की भीष्मांच्या हातूनच आपणा सर्वांचं मरण ओढवणार आहे

कृष्णाने युधिष्ठिराला सान्त्वना देत म्हटले की, "तुमं अश्व प्रकारे व्याकुळ होण ठीक नाही तुझ्या भावांच्यात तीन्ही लोकांना हरवण्याची शक्ती आहे. सात्यकी, विराट, द्रुपद, धृष्टद्युम्न यांसारखे महारथी अनेकजण तुझ्या पक्षात आहेत, त्यामुळे तुला चिन्ता करायची काय गरज आहे? शिखण्डी भीष्मांना माण्यासाठीच तर जन्मला आहे

यावर युधिष्ठिर धृष्टद्युम्नला म्हणाला, "कृष्णाने आम्हाला आदेश दिलय की तुला सेनापती बनवावं त्यासाठी तुला कोण सेनाचा संहार करायला ह्या, आम्ही सगळे तुझ्या पाठीशी असूच "

यावर धृष्टद्युम्न म्हणाला, "राजा मी द्रोणवधासाठीच जन्मलो आहे. भीष्म, द्रोण, कृप, शल्य आणि अन्य साऱ्या योध्यांना तोंड मी देईन,

'मी तर अकलय की क्रींच व्यूह राज्याचा नाश करतो हेच आणि राक्षसांना युद्धाच्या वेळी इन्द्राने वृक्षपतीला हा व्यूह सांगितला होता, ही व्यूह रचना सर्वच लोक जाणत नाहीत. आता आपल्या सेन्याला क्रींच व्यूहात अडक कर' युधिष्ठिर म्हणाला,

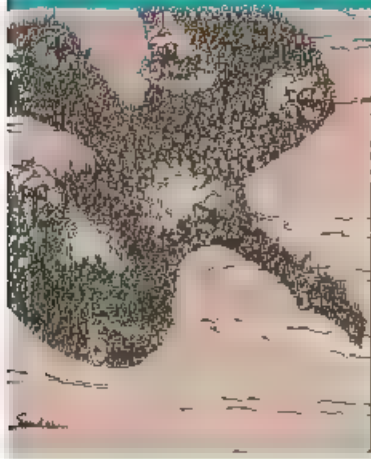
दुसऱ्या दिवशी सकाळ हांताच पांडवांची सेना क्रींच-व्यूहात अडक चढोच

राहिली. त्या पुढे अर्जुन अडक होता व्यूहाच्या शिरोभागी द्रुपद अडक होता युधिष्ठिर पुच्छस्थानी भीम व धृष्टद्युम्न पक्षांच्या स्थानी भुमे झाले सूर्योदयापूर्वीच व्यूह रचना निर्माण होऊन युद्धसगळी तयार झाली

पांडवसेनेला क्रींच व्यूहात पाडून भीष्म, द्रोण, दुर्योधन वगैरेनी मिळून व्यूहाची रचना केली त्याच विविध योद्धे विभिन्न स्थानावर होते दोन्ही पक्षाच्या सेना अत्यंत उत्साहाने झेल, भेरी आदि निनाद करून युद्धासाठी तयार झाल्या,

युद्धाला प्रारंभ होताच भीष्माचं अभिमन्यु, भीम, अर्जुन, विराट, धृष्टद्युम्न व पांडव दत्ताच्या योध्यांवर नाणांचा

वर्षाव केळी त्यामुळे पांढऱ्यांचा व्यूह तुरु लागला अर्जुनाने समाला येथून कुष्णाला म्हटले की, भाइरा रथ भेट मीष्माच्या रथाकडे घेऊन चल. त्याने मीष्माचा वध करायचे ठरवले. कपिध्वज वरोवरच इतर अनेक प्रकारच्या रथाकावाला अर्जुनाचा रथ भीष्मकडे पुढे होत होता मार्गावर अर्जुनाने अपार कौस्व - खेनेचा वध केला. हे पाहून भीष्म अर्जुनासमोर आले त्याच्यामार्गे रक्षणासाठी संधि आदि अनेक वीर आले. अर्जुनावर भीष्मांबरोबरच द्रोण कुप दुर्योधन, राज्य अस्वत्थामा, विकर्ण आदि वीरानीही बाण चालवले. बाणांनी जखमी होऊन ही अर्जुन विचलित झाला नाही. परंतु अनुसाहाने येऊन ऑगस्ट, २०००

50

चारोबा

मदतीसाठी उपपांडव, अभिमन्यूही युद्ध करायला आले अर्जुनाला द्रोणापासून मृत करायला दुपटाने द्रोणावर हल्ला केला. तेव्हा अर्जुन शत्रुच्या प्रमुख वीरांच्या मध्ये जाऊन युद्ध करू लागला.

याच वेळी दुर्योधनाने मीष्मांजवळ जाऊन म्हटले, 'भाजोबा अर्जुन आपल्या सैन्याचा सर्वनाश करत आहे. तुमच्यामुळेच तर कर्णाने, आपण युद्धक्षत्रात असपर्यंत अस्त्रग्रहण न करणयाची शपथ घेतलीय. तौ ही जाता असता, तर छान झाले असतं, पण आता तो इथं नाहीय म्हणून आता अर्जुनाचा वध करायचा आणाय तोहीच शोधाय.'

दुर्योधनाच्या तोंडून हे शब्द ऐकून भीष्म चिडून बोलले, 'जो, हा कसला तुझा क्षत्रीय धर्म आहे.' यानंतर भीष्म अर्जुनाच्या रथाजवळ पोचले. ताबडतोब भीष्माच्या साह्यासाठी कौन्व योद्धे अर्जुनाच्या मदतीसाठी पाडववीर एकत्र झाले. पहाता पहाता भीष्म व अर्जुन यांच्यामधे युद्ध सुरू झाले. दोघेही अनुसाहाने युद्ध करू लागले. दोघेही एकमेकांच्या बाणांपासून आपले रक्षण करू लागले, अन् आपल्या सहासाचा पांचव देऊ लागले. या युद्धात दोघांचेही रथ मोडले. दोघांचेही सारथी घायाळ झाले. कुष्णालाही तीन बाण लागले आणि त्याच्या शरीरातून रक्त वाहू लागले. यावर राग येऊन अर्जुनाने भीष्माच्या सारथ्यावर

तीन बाण चालवून त्याला घायाळ केले. या युद्धात भीष्म अर्जुनाला किंवा अर्जुन भीष्माला घायाळ करू शकले नाहीत. हल्ले शकले नाहीत.

याच वेळी इतर दंड - युद्धेही सुरू झाली. द्रोण व धृष्टद्युम्न यांच्यात घोर युद्ध झाले. धृष्टद्युम्नाचे युद्धकौशल्य पाहून पाडववीरानी सिंहनाद केले. अन्तर धृष्टद्युम्न आपले बाण व त्याही घालवून असला. त्याच्या कवचांमधे भीके पडली आणि द्रोणाच्या बाणांच्या प्रहारांनी तो घायाळ झाला. तेव्हा भीष्माने येऊन त्याचे रक्षण केले व द्रोणांशी युद्ध सुरू केले.

तेव्हा दुर्योधनाने भीष्मावर कलि व त्याच सैन्य पाठवले. यावर द्रोण भीष्माला मोडून विराट अग्नि द्रुपदाबरोबर युद्ध करायला गेले. धृष्टद्युम्न दुसऱ्या एका रथात बसून युधिष्ठिराजवळ पोचला. भीष्माने कलिगर्भबरोबर युद्ध केले आणि कालंगपुत्र शत्रुमल शृतायुष आदींचा वध केला. नंतर त्याच्या सैन्याच्या मध्ये धुसून अवधुन

मर्चाचा वध करू लागला. हे दृश्य पाहून धृष्टद्युम्नामधे नवाच अनुसाह सचरला आणि सिंहनाद करू. भीष्माच्या मदतीसाठी पोचला. त्यावेळी भीष्म शानबाप्रमाणे नव्हे तर साक्षर काळाप्रमाणे दिसू लागला. तेनाच्या नघे कोनहल शाहून भीष्म वेगाने त्या ठिकाणी पोचले. मात्याकी, भीम व धृष्टद्युम्न त्याच्याच तुरुन पडले. भीष्माने तेघांशीही मयकर युद्ध केले. त्यात भीष्माच्या रथाचे घोडे मरून गेले. तेव्हा धृष्टद्युम्न भीष्माला आपल्या रथावर चढवून दुसरीकडे घेऊन गेला, भीष्माला प्रसन्न करण्याकरता मात्याकीने सरध्याला आपल्या बाणानी मारून टाकले. तेव्हा घोडे भीष्माच्या रथात दुसऱ्या दिशेला घेऊन गेले. यानंतर त्याची भीमाजवळ येऊन त्याच्या खाऱ्यावर प्रपथवून बोलता 'बाह भीष्मा तुझ्या प्रतापबद्ध काय म्हणायें. हू एकदयानेच बलि व त्याच्या पुत्रांना मारून टाकलेस। असे म्हणून त्याचा गळामिठी घालून त्याने भीष्माचा अनुसाह बाढवला.

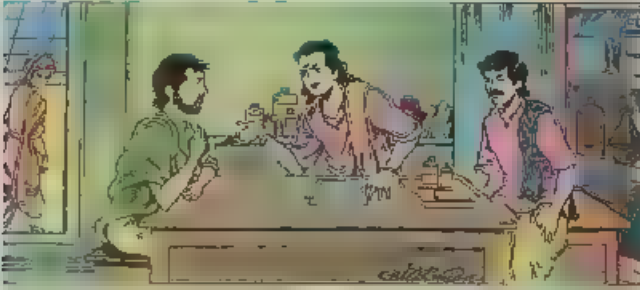

चारोबा

51

ऑगस्ट, २०००

परतफेड

हलपूरी गावात विठ्ठल आचार्य नावाचा एक वैद्य व्हान अने त्याच्या वैद्यकीची प्रसिद्धी दूर दूर पर्यंत पसरली होती. राज्याच्या बाहेर दुरची शहर व जिल्ह्यांतूनही भारावून येत त्याच्याकडे येत व स्वास्थ्यलाभ करून घेत.

तो दर रोज सकाळपासून दुपारपर्यंत रोग्यावर इलाज करी व मध्यनंतर दिव्यांना आयुर्वेद शास्त्र शिकवत.

ओ रोगी त्यांच्याकडे हलाकामाशी जाई. तो वैद्याच्या आदेशानुसार परतफेड म्हणून घेई. देखूनच परत जात असे. ही परतफेड कागदात ने जराही संकोच करत नसत, कारण वैद्याच्या सुलभ इतजानुळे ते रोगमूलक होत.

एके दिवशी वैद्याने रोग्याला तपस्रवे व इलाज केल्यानंतर त्याला विचारले, "रात्री तू काय खाईस?"

रोगी उत्तरला, "रात्री पंजचोबर थोडेसे

काबाचं तुकडं खाईस होतं."

"ठीक आहे मग आता इतजानाच्या बदल्यात दोन रुपये देऊन जा.

'रात्री काय खाईस होतं?' वैद्यान दुसऱ्या एका रोग्याला नपारतून व औषध देऊन त्याला विचारले.

"डाळ भात अन् माजी खान्खानांतर खीर खाईस अन् औषधपूर्वी एक आंबा खाईस रोग्याने मागितले.

"मग तू दहा रुपये देऊन जा." वैद्याने सांगितले.

मोठ्या खुशीने दहा रुपये देऊन रोगी निघून गेला त्यानंतर आणखी एक रोगी आला वैद्याने त्यालाही औषध देऊन तोच रडून व्हायला.

"रात्री मी जेवणांत भाजलेल मस, माडाव काववण अन् तळलेला मिठा घेतला होता तिसऱ्या रोग्याने सांगितले.

'ठीक आहे तू दोन रुपये देऊन जा.' वैद्याने सांगितले.

रोग्याने ज्ञानदाने वीस रुपये दिले व तो निघून गेला.

वैद्याजवळ बसलेला त्याचा मित्र हे सर्व तक्रापूर्वक पहात होता. वैद्याची चिकित्सा-पद्धत त्याला फार आवडली पण चिकित्सनात प्रत्येकाला हेच विचारणं कि 'रात्री तू काय खाईस?' त्याला याहीमे पंचिज्ञ वाटले.

जेव्हा सर्व रोगी निघून गेले, तेव्हा मित्राने त्याचे कारण विचारले. वैद्य हसून म्हणाला "मी प्रत्येक रोग्याला त्याच्या रात्रीच्या जेवणाबद्दल विचारून माहिती कळवतो की, याची आर्थिक स्थिती काय आहे. त्याच्या स्थितीप्रमाणे मी चाकेलसेची परतफेड मागतो, म्हणजे त्याला ती रक्कम अचपट होणार नाही.

"इतकच नव्हे, रोग्यानी खाण्याची आवड व सवय द्यायामुळे त्याच्या रोगाच निदान करणारी मांडा सोप जवळ मणसराचे अधिकार ठेले.

रोग त्याचे खाण पिण व आहार-विहार यात सयम नसल्याने होत असतात. गरीबांना रोग पोषक तत्वाच्या अभावामुळे होतात, तर श्रीमंत माणूस आपल्या पचनशक्तीपेक्षा जास्त खात्यामुळे बळवा जाजारी पडतो.

"रोगाचं एक प्रमुख कारण म्हणजे, भोजन पदार्थांचे कुमिश्रण बहुतेक माणसाने जाणत नाहीत की, कोणत्या पदार्थांबरोबर काय खाऊ अन् काय खाऊ नये, जसे - दूध प्यायल्यानंतर किंवा आधी आंबट, खारट किंवा मस मसिदा यांच सेवन करावं, की नाही? जेवणाच्या कुमिश्रणामुळे ते विषारी होत अन् मग भयंकर रोग होऊ शकतात,

अशा प्रकारे रोग्याची भोजनसमधी होऊ शकतात औषधाची शिबड सोपी होणे मात्र रोगी माणुसेच मदत उपाधानं बरे होताना.

वैशाक्या अुदारातुळे मित्र फारच प्रभावित झाला अन् त्याने धामाडी वैद्याचे अभिनन्दन केले.

कंजूष

शिवकरण हा गावचा एक छोटासा व्यापारी होता. तो रहात असे गावान, पण व्यापार शहरात करता असे. पैसे मिळवण त्याला माहीत होते पण त्यातून काही खर्च करण त्याला येत नसे.

कधी-कधी गावातून शहरात येथ्याजणांचा जाल होता असल्याने तो शहरातच राहू इच्छित असे. पण खर्च वाचवण्यासाठी तो गावातच रहात असे. तो रस्त्यावरच गावातून-पिझून घेऊन बाहेर पडे अन् शहरातून तशीच परत येत असे.

तो आपली बायको राधा हिलाही खर्च कमी करण्यात इतला सहाय्य करत असे. तो म्हणे, "भूक भागवायला खायला इव अन् जिमे चय स्वादासाठीही 'स्पष्ट'मुळे ती रोज अगदी साध, मासुही जेवण बनवत असे. करवी पर्व किना सण यांदिवाही सुद्धा शिवकरणने पक्कान, मिष्टान आदि बनवायला, 'मत्ते' म्हटले. दूध, भाजी घरी सुद्धा मोठ्या मुत्किलीने पहायला मिळे. पण राधासा आपल्या माहेरी दारोच स्वादिष्ट भोजन अन् पक्वान मिळत आत. तिला खुची खाण्याची सवय होती. पण नवऱ्याच्या भीतीमुळे ती कधी विरोध

पदार्थ किना पक्कान बनवू शकत नसे.

पण स्वादिष्ट पदार्थ खाऊन घ्यायला तिना आता अधिक दिवस काळ मुत्कित झाल होता तिने विचार केला की नवरा तर दोन दिवस घरात होता नाही मग तेवढ्यात आपसे मनवसत पदार्थ का बनवू नयेत. पदार्थाची काही कमतरता नव्हती. शिवकरणला तर विस्वास होता की राधाही आपल्याप्रमाणेच कायकसी आहे. त्यामुळे तो सगळे पैसे तिच्याच अवल ठेवायला देत असे.

म्हणूनच ती रोज दिवस तऱ्हेतऱ्हेची पक्कान बनवून खाऊ लागली कधी पकोडे भाजी तर कधी लाडू, जिलबी इत्यादी. तिन नवरा जगावेला म्हणून त्याला हे कधी सांगितल नाही.

एके दिवशी शिवकरण जेव्हा रात्री परत येत होता तेव्हा त्याच्या शेजाऱ्याने म्हटले, आज माझ्या घरी भगवताची पूजा होती. येऊन बसवला सा. पण आमच्या घरची मिळई तितकी स्वादिष्ट नाही, जितकी राधाभाभी बनवले. असे म्हणून त्याने शिवकरणाच्या हातावर दोन चर जिलब्या ठेवल्या.

"भाभी बायको तर रोज राध्या जेवणाशिवाय इतर काही नवकतच नाही. तिला येतच नाही शिवकरण चोलाला.

"मठासुद्धा जेव्हा काय बोलत आणत? ती तर सगळी पक्कान अन् मिष्टान बनवू शकते. तत तर पक्कानांच्या दामानांच घेत लागते. माझ्या बायकोच्या पक्कानांना तितका चांगला दाम कधीच येत नाही. मी तर किती देख म्हटल की तिच्याकडे जाऊन काही चांगली पक्कान बनवायला शक. शेजारी बोलला.

शिवकरणला आश्चर्य तर वाटलं. पण शेजाऱ्याला तो काहीच बोलला नाही. मुकाट्याने तो घरी आला. त्याने हवाला सुद्धा काहीच विचारले नाही. त्याला स्वतः आपल्या डोळ्यांनी पाहूनच सर काय हे जाणापच होते. म्हणून दुसऱ्या दिवशी राहतात आयच्या बघायला तो शेकाजी बाहेर तर पडला. पण मगल्या दारून परत येऊन शराच्या एका कोपऱ्यात लपून राहिला.

त्या दिवशी राधाने पुरी व लोख बनवली. मुगाच्या डाळीचे सांडू बनवले. रात्रीतून जून आणून त्याचे तुकडे चोखले. नंतर खाऊन पिझून भादी सगळी केली अन् ती अशी ठंबली की जणू काही बनवलेच नाही.

शिवकरण हे सर्व पहात राहिला. नंतर संधी साधून मुकाट्याने बाहेर निघून गेला. बाहेर जाऊन त्याने आपल्या पायाला पणी नाथली अन् सगळी घरी आला.

राधाने धावतून विचारले, "ओ! तुमच्या पायाला काय झालंय?"

"साप चाबला ना. आणिक काय होईल?"

व्यगने दुसरी आघाळात त्याने तक्रार केली. कायफार मोठा साप होता?" राधाने धावतून विचारले.

तो वेचता तुझा शूट मोठा होता न, तितकाच मोठा होता बघ. तुझ्या लाडूसायला माझा पाय सुजलाय. तुझ्या सिरीप्रमाणे माझ्या मांडातून केस निघताय. शिवकरण म्हणाला.

नवऱ्याला सगळी कळतय हे जाणून राधाना परत भीती वाटली. तिचा चेहरा पांढरा पडला. बायल्यामुळे तिला धाम पुढला.

तेव्हा शिवकरणने आपल्या चेहऱ्यावरचा माव बदलून हसत म्हटले, "घाबरू नको ना! थूक माझीच आहे. राधाने असतही कोरड. कोरड झालून मन मारण्यास काय अर्थ? शेजारी मगास केसावतो तरी कशाचा? आजपासून माझ्यासाठी अंतर्भातम पक्कान बनवत जा."

चांगला

परोपकारी समीर

चांदोबा सादर
करीत आहे.

चित्र : पृष्ठी

ताम्रपुरुषों तांक और उ मुताबिका
अप्यानें अकपात होते

सोफाजी खमबतु डौबी की दुन्या
 हागमहाध्याय प्यकता प्रवेशोन्मो मुता
 प्रोतांचा जलदुता जलदुता, न्याच जोर दुसुन्ने
 शी मय रीते; काण ते आसपान्या निर्जो
 ऐतन्मो नव्दु पाते,
 य संपी मिहताए
 नाचकन्यांना कुल असत.
 जसो पेळो लगीन नाचता
 एक दस्यो वधता शुन
 शेर धव्यान्याच गाता
 जस्य, जस्य गुलाब्य
 जोहदयाच ता
 सागस

[illegible]

पेश हो रिसो बालन
 जन्मदाता भूत मालन
 करोपी शोहो रोहू नदे
 कुलक तमीह तमी पश्या
 रोडल अहू नोभ्या
 फकतेर,

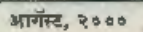
शान्ति बरसा दीव धीरे पहारा लल
साया जो बोरि पाहणु बोरि येहेन
रग्यास प्रकलुत मुनाधय अहकाल
येद क्षण उर्यो: अज सकल
शान्ती मे सोचुर हेई.

“तू कान जयकाद ककम येनु
त्यमो: पोरान भुनाकी धमशान
येद ककन येवनीम?”

महामंदिर पर क्या है सोना चोरी क्या गया था दिशा पक्का अरे

कहती दिखानेता धर्मोक्त्युक्त नोवांभय
 जननं हीनो राक्षसो हीनो । वाचनं
 अंजनं चतुर्लोकं लोको लोको केन । अ
 न्मोक्षं पण्यं लोको वाचनं नोवांभय ।

खाया किता बहुत पसला अति खराब
 मिला होना ही। सबका खजाना घर में
 खाली धनार्थ वरत ही चुपकते अने
 जब त्याग पाशा कमरेका फल देना
 नहीं। बाहरी कदम तो पीला
 त्याग्याकून भी वही बात जान।"

चांदोबा

भारताचा शोध - प्रश्नोत्तरी

सगळीं विविध प्रश्नांची उत्तरे पुढच्या अंकात दिली जातील. तोपर्यंत तुम्ही स्वतः होऊन शोधून काढा, आणि आत्म्या परीक्षेचा परिणय घ्या.

१. आ. कोणते होत महान पैगम्बर समकालीन जरात बोधेई राखण्यातील हेते?
२. बौद्ध धर्माची प्रारंभिक पुस्तके कोणत्या भाषेत लिहिनी गेली?
३. बौद्ध धर्माच्या सर्वात पहिल्या ग्रंथाचे नाव काय आहे?
४. कोणत्या भाषेत जैन धर्माची प्रारंभिक पुस्तके लिहिनी गेली?
५. जैन धर्माच्या सर्वात पहिल्या ग्रंथाचे नाव काय आहे?

पौराणिक काळाचा एक राजा जंगलात शिकार खेळायला गेला. शिकार केलेल्या पक्ष्यांच्या रक्ताने त्याचे अतरीय वस्त्र लवजवून गेले. ते वस्त्र त्याने आपल्या राणीकडे पाठवले. त्याने वस्त्रावरून काढा आदेश दिला की, त्याने राणीला काहीच सांगू नये, केवळ ते तक्रारित वस्त्र तेवढे तिच्या समोर ठेवावे. त्याला राणीची प्रतिक्रिया पहायची इच्छा होती; कारण त्याला विस्वास होता की, मख पावून त्याला ती मृत समजेल.

ही चेष्टा फार महान पद्धती कारण राजा महाजात पोचपर्यंत शोकमुळे राणी मरून गेली होती. या राजाचे नाव काय होते? राणीचे नाव काय होते?

सृजनात्मक स्पर्धा

बेप्रिल महिन्यासाठी मिश्रलेली मृग - हात जळवल्यानंतर शर्म वकडून काढा
मुपयोगी - पावर आपाविश गोष्ट

चोराला आसरा

विश्रामगैरी गावात सोना नावाचा एक कितणा मालाचा व्यापारी रहात जसे, एके दिवशी मध्यरात्री तो झोपेत असताना कोणीतरी हलका पाडवळवला, सुटून त्याने हात गुथवले.

तिथे एक गाणून उभरा होता. त्याच्या खतम एक पिशवी होती. वार गुथवल्याबरोबर तो आत आला अन् दरवाजा बंद करून घेतला. नंतर तो सोनाच्या माया बडून कमावला करू लागला, "सहारा, मला वाक्या, मोठ्या संकटात हापडलोय मी. जमीनदागची माणसं मला पाडलात मरत आहेत. त्यांनी ओळखणंय, की मी चौरे वरून घडून जात आहे. बकबक गेलो, तर जन्मभराची हिंसा होईल मला। आपण मला वाचवतं, तर या पिशवीत जेवढे दागिने आहेत, ते सारे आपल्या हवाली करीन."

सोना क्षणभर विचारत पडला. नंतर 'होय' म्हणून कप राहिला. कमीनदाराच्या शोकांनी येऊन बोसवळ बोलवी केली. सोनाने त्यांना 'इथे कोणी असं नाही.' असे म्हणून परत पाडवले.

जाला चोराने निश्चिन्त होऊन 'सासू काडून रोगाला म्हणजे, "हं घरात जितके दागिने अन् पैसे असतील, ते सारे काढ, अन् माझ्या हातात दे."

सोना स्तब्ध होऊन बोरकडे पहातच राहिला. नन्त स्वतःला सांगत तो म्हणाला, "मी तर तुम्हावर गुपकार केला, अन् खुडत तू माव माझ्यावर अपकार करू पहातोस?"

"मी एक चोर आहे, हे जाणूनच तर तू मला आसरा दिलास, न्याय-अन्याय वाचायत धोखायचा तुला काय हज गोचतो? मुकाळ्यानं दागिने अन् पैसे काढ, नाहीतर तुझ्या जिवाची वाडी खोर नाही!"

सोनाने भगाने धरततच दागिने व पैसे त्याच्या हवाली केले. चोराने जाला सोनाला एका खांबाला बंधून दाफले अन् गुस्कायत तो म्हणाला, "मी इथून गेल्याबरोबर अरडा-ओरडा करून कोणाला गेल्याचा प्रयत्न केलास, तर आधी मी तुला पयलोकी पाठवीन वच।" अशा प्रकारे त्याला सावध करून तो तिथून पळून गेला.

स्काळ झाली. 'जमीनदराने दसंदी घिटयली, की जी माणसं चोराचं वर्णन देतील, त्यांना सोन्याच्या एक हजार मोहरा दिल्या जातील." हे ऐकून सोना चाटच पडला।

तो आता विचार करू लागला की, जर मी एका जबाबदार नागरीकासारखा नागतो असतो, तर आम्ही दागिने अन् पैरे घालून बसतो नातो; अन् गिवाय मला सोन्याच्या मोहोवही विठवल्या असल्या. शहरास्पार्नाच मला जडव्यात लोव्या! माझे हात जळलेत, आता पैल गेल्यावर सोना करून काय उपयोग?" अशा प्रकारे तो हळूहळू बसला.

भारत तेंव्हा आणि आता

पुरी

जगन्नाथाचे नगर ओरिसात

भारतात पूर्व समुद्रतटावर ओरिसात पुरी हे अति प्राचीन शहर वसलेले आहे. इथल्या प्राचीन मंदि्राचे इष्ट देव आहेत - जगन्नाथ, त्यांचे अष्टाज बलराम व छोटी बहीण सुभद्रा. वर्तमान मन्दिरे हे राजा चोहगंग देव ह्या सत्ताव्या शतकात बांधले गेले, या पूर्वी इथले देव एका जुन्या

मंदिरात अथवा सन्ध्यात किन्हेक पुरातन मंदिरात रहात असत.

असा विश्वास आहे की, जगन्नाथ स्वामींच्या काष्ठ प्रतिमेत एक रहस्यमय पदार्थ आहे. तो तथीन प्रतिमेत वेळोवेळी स्थानान्तरित केला जातो. काही लोकांचा असा विश्वास आहे की तो पदार्थ दुसरे काही नसून सुद्धा श्रीकृष्णाचे अवशेष आहेत. अवशेषांची मंजुषा एका अगस्त्रिासी रत्नधारि विस्ववसुकचुन पुजवी जात असे. संभवतः विस्ववसु जरा इमराचा (ज्याने चुकून श्रीकृष्णावर वात चातवला होता) वंशज होता, एक पौराणिक राजा इन्द्रयुग्म यास असे साटले की भगवंताची जुपस्थिती पुरीच्चा आसपासच्या जंगलांमधे कुठे लपून पडलेली आहे. त्याने पुरीच्या चारी दिशांना चार बुद्धिमान

व्यक्तींना याच्या शोधासाठी पाठवले. त्यांच्यापैकी एक - विद्यापती - पूर्व दिशेला गेला व विश्ववसुचा अतिथी बनला. विश्ववसुची कन्या ललिता व विद्यापती - दोघेही एकमेकांक प्रेम करू लागले. व नंतर विवाहबंधनात बांधले गेले. काही दिवसांनी विद्यापतीला कळले की त्याने झालेले कर्मेत्यासा गुहेत जाऊन एका रहस्यमय पदार्थाची पूजा करतात. तो पहाण्याची त्याने इच्छा व्यक्त केली. परंतु त्याच्या बोलण्यावर पद्री बांधून गुहेत नेले गेले. विद्यापतीने मोठ्या चतुराग्ने काम केले. त्याने मार्गात मोहोरीचे दाणे पसरून टाकले.

गुहेत पोचलावरोंवर त्याला असा अन्तर्बोध झाला की तो भगवंताच्या अवशेषाच्या भुपस्थितीत आहे. काही दिवसांनंतर जेव्हा मोहीरीचे दाणे झुगपूत आले, तेव्हा त्यांचे अनुसरण करत तो त्या गुहेत पोचला आणि मंगलनाचे अवशेष जखमेची मंजुषा घेऊन पळून गेला. राजा इन्द्रयुग्म खपच प्रसन्न झाला, तो स्वतः जंगलात जाऊन विश्ववसुला भेटला आणि त्यांना या गोष्टीला राजी केले की आता दिव्य अवशेष सर्वांना उपलब्ध करवण्याचे दिवस आलेले आहेत.

ही मोठी अजब गोष्ट आहे की विद्यापती व ललिताचे वंशज जगन्नाथ स्वामींच्या पुजाऱ्यांमधे आहेत. विद्यापती हा ब्राह्मण होता त्यावरून ही गोष्ट पांढरी

कळून येते की त्या दिवसांत जातीसंबंधी काहीही बर्ब नव्हते.

स्वामी जगन्नाथाची रथयात्रा याच महिन्यात येत आहे. ही घटना कृष्णाची गोपांमतेवर मधुरेपर्यन्तच्या रात्रेचा स्मरणोत्सव आहे. दहा दहा हजार लोक या निमित्ताने पुरीत एकत्र होतात.

पुरीत प्रत्येकाचा अनुभव देतो की दूरच अतीत व वर्तमानाची सारी संकीर्ण झालेली आहे. मन्दिरेत दिना जाणारा प्रसाद म्हणजे असे भोजन असते की जे अधिक नाही तरी एक हजार वर्षा पूर्वी तोक हात असत.

पुरीमध्ये अनेक पुरातन मन्दिरे आहेत. परन्तु या शहरात आधुनिक सोपीही उपलब्ध आहेत. इथल्या समुद्रतटावरील विहारस्थल एक लय दबव आहे. इररोज हजारा तीर्थयात्री व पर्यटक समुद्रात स्नान करतात किंवा स्वैरी रेलीवर सहलीचा आनन्द घेतात.

आधुनिक पुरीमध्ये संस्कृत अध्ययनारसाठी एक ब्रह्म संस्थान आहे. आपली एक संस्था आयुर्वेद अध्ययनारसाठी आहे.

